

Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Abdülhamid Suikastı'na Ermeni-Bulgar İşbirliği ve Terörü (1877-1905)

İbrahim Kamil*

Özet

Osmanlı İmparatorluğu XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren ayrılıkçı hareketlerle karşı karşıya kalmıştır. Sırp, Romen, Yunan ve Bulgar azınlıklar tarafından başlatılan bu eylemlere kısa zamanda Ermeniler de katılmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ile birlikte Ermeniler kurdukları Hınçak ve Taşnak Komiteleri öncülüğünde savaşın Kafkasya cephesinde Rus ordularına yardım ederken, Balkan cephesinde ise Bulgar isyancılarla işbirliğine girmişlerdir.

Balkanlarda başlatılan bu Ermeni-Bulgar işbirliği Osmanlı topraklarında bombalama, baskın, suikast şeklindeki terör eylemlerine dönüşmüştür. Bu eylemler yapılırken özellikle Avrupa sermayesine yönelik olmasına önem verilmiş, büyük devletlerin dikkati Ermeni davasına çekilmeye çalışılmıştır. Bu sebeple İstanbul'da Osmanlı bankasına baskın yapılmış, Selanik'te yine Osmanlı bankası ve diğer kamu binalarına bombalar atılmış, İstanbul'da dünyanın dikkatini çekecek büyük bir suikast planlanarak Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid öldürülmek istenmiştir.

Bütün bu eylemlerin planlanması, hazırlanması ve gerçekleştirilmesinde Ermeni teröristler ile Bulgar isyancıların "ortak düşman" Osmanlı Devleti'ne karşı işbirliği yaptığı belgelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı-Rus Savaşı, Ermeni-Bulgar İşbirliği, Osmanlı bankası baskını, Selanik'in bombalanması, Abdülhamid suikastı.

Armenian-Bulgarian Cooperation And Terror From The Ottoman- Russian War To The Assassination Against Abdulhamid (1877-1905)

Abstract

The Ottoman Empire had to face since the first quarter of the 19th century many separatist movements. Armenians soon joined those movements initiated by Serbian, Roumanian, Grec and Bulgarian separatists. They helped through Hınçak and Taşnak Comitees that they founded, the Russian troupes in the Caucassian front and at the same time collaborated with Bulgarian separatists in the Balkan front.

The collaboration between Armenians and Bulgarians that begun in the Balkans, expanded to the Ottoman territory in form of bombardments, attacks, assassinations etc. All these acts have been organized having in consideration the European capital and aimed to influence the great powers in attracting their attention to the Armentian cause. In this context raids has been done against the Ottoman Bank in Istanbul and the Ottoman Bank in Tsalloniki and some public buildings have been bombed and in order to attract the attention of the world public opinion a big assassination had been planned aiming to murder off the Ottoman Sultan Abdulhamid II.

The planning and the realisation of all these acts due to the collaboration between Armenian terrorists and Bulgarian separatists against their "common" enemy which was the Ottoman empire, are revealed by legal documents.

Key words: Ottoman-Russian war, Armenian-Bulgarian cooperation, attack against Ottoman

(*) Yrd. Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü.

Bank, bombardement of Tsalloniki, Abdulhamid's assassination plan.

Giriş

1789 Fransız Devrimi'nin ortaya çıkardığı Milliyetçilik hareketleri çok milletli ve çok dinli imparatorluklarda dalgalanmalara yol açmıştır. Özellikle, çağın önemli ama o tarihlerde artık eski gücünü kaybetmeye başlamış olan Osmanlı Devleti'nde etkisini göstermiş, farklı din, dil, milliyet ve kültürdeki Ermeni, Sırp, Romen, Bulgar ve Yunan azınlıklarda isyan duygularının gelişmesine sebep olmuştur.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren söz konusu azınlıklardan önce Yunanlılar sonra Sırlar ve Bulgarlar ile nihayet Ermeniler isyan etmişlerdir. Hâlbuki 1071 Malazgirt savaşıyla Anadolu'ya gelip yerleşen Türkler ve Ermeniler 1870'lere kadar yaklaşık 800 yıllık bir süreçte bir arada yaşamışlar, gündelik bazı olayların dışında, aralarındaki barış ve hoşgörü ortamı bozulmamıştır. Özellikle de Osmanlı İmparatorluğu zamanında "Millet-i Sadıka" diye adlandırılacak ileri derecede ve olumlu ilişkilerin kurulması, iki toplumun birbirine olan güvenini ortaya koymuştur.

Ancak, İmparatorluklar Çağı'nın sona ermesi üzerine kendini farklı hisseden topluluklar haklarını istemeye, aldığını yeterli görmemeye ve isyan etmeye başlamışlardır. Dolayısıyla Osmanlı coğrafyasında yaşayan Ermeniler de, diğer azınlıkların başarılı olduklarını görünce eylemlere başlamışlar, onların takip ettikleri yol ve yöntemleri örnek almışlar, aynı taktikleri kullanarak isyan etmişler, yabancı devletlerden, özellikle de Ruslardan yardım almışlardır. Mesela, Ermeniler amaçlarına ulaşmak için örgütlenme ve faaliyet biçimi olarak Bulgarları takip etmişlerdir. Nasıl ki Osmanlı-Rus savaşından yirmi yıl kadar önce Rus ajanları ve Rus parası Bulgaristan'daki isyanlarda etkili olmuş ise 1880'lerden itibaren Van Ermenileri arasında da aynı şey olabilirdi¹. Ayrıca 1876 yılında

Bulgarlar isyan çıkardığında ve Osmanlı Devleti bu isyanı bastırduğunda propaganda taktikleri devreye sokulmuş, Müslüman Türklerin Hıristiyan Bulgarları katlettiği ileri sürülerek Avrupa devletleri ayağa kalkmış, Rusya derhal Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişti². Ermeniler için de bu yol takip edilebilirdi.

Ermeniler bu düşüncelerle örgütlenmeye, oluşturdukları Komite ve çetelerle terör eylemleri yapmaya ve uluslararası arenada kamuoyu oluşturmaya başlamışlardır. Dolayısıyla Ermeni isyanlarının başlamasının milli ve milli olmayan unsurları olduğunu düşünmek ve bunların bazılarını şöyle sıralamak mümkündür;

- 1- Yukarıda kısaca bahsettiğimiz Fransız Devrimi'nin doğurduğu fikir akımlarından Milliyetçilik düşüncesi,
- 2- Bu düşüncelerle isyan eden bazı Balkan halklarının bağımsızlıklarını kazanması,
- 3- Ermeni kilisesi ve din adamlarının rolü,
- 4- Ermeni Patrikhanesi'nin yoğun çabaları,
- 5- Anadolu'daki Amerikan misyonerlerinin faaliyetleri,
- 6- Osmanlı Devleti'nin zayıflaması, dağılmaya başlaması ve Ermenilerin bundan faydalanmak istemeleri,
- 7- Avrupa'da Haçlı zihniyetinin devam ediyor olması,
- 8- Yeni sömürgeler elde etme mücadelesi yapan bazı Avrupa devletlerinin çıkarlarının Osmanlı topraklarında çakışması³.

Belirtilen sebepler bir araya getirildiğinde Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde ya-

(1) Haluk Selvi, *Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*, Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı, Sakarya, 2004, s. 35.
(2) Bilâl N. Şimşir, *Ermeni Meselesi (1774-2005)*, Bilgi Yayınevi, Dördüncü Basım, Ankara, 2007, s. 82.
(3) Yavuz Ercan, "Ermeniler ve Ermeni Sorunu", (Ed.) Hasan Celâl Güzel, *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Genişletilmiş İkinci Baskı, Ankara, 2001, s. 86-87.

şayan Ermenilere, başta Rusya olmak üzere İngiltere, Fransa ve ABD sahip çıkmış, mad-di ve manevi yardımlarda bulunmuşlardır. Bu yardımları yapanlar arasında önceliği yine Rusya almıştır⁴.

Fransız Diplomatik Belgelerini altı cilt olarak yayınlayan Hasan Dilan, Rusların daha 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerle temasa geçtiğini, savaş sırasında onları Osmanlı aleyhine kışkırttığını, kendi yanına çekebilmek için Ermeni gençleri Rus okullarında eğitmeye başladığını, bu sebeple Ermeni isimleri taşıyan birçok okul açtığını belirtmektedir⁵.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında da Rusların Ermenilere olan yakın ilgisi devam etmiş, bu savaşta Rusya, özellikle Kafkasya cephesindeki birliklerinde Ermeni asıllı generallere görev vermiş, böylece Osmanlı Ermenilerinden de yardım almayı ummuştur⁶.

Ayrıca Rusya Balkanlar, İstanbul ve Çanakkale Boğazları ve Anadolu üzerinden Akdeniz'e inme politikasını, o yıllarda, sürdürmektedir. İngiltere Kıbrıs'ı ve Mısır'ı alarak Doğu Akdeniz'e yerleşmiştir. Fransa'nın da güney sahilleri itibarıyla Akdeniz devleti olduğu kabullenilmiştir. Dolayısıyla İngiltere ve Fransa Akdeniz'de güçlü bir Rusya olmasını istemiyorlar, zayıf bir Osmanlı Devleti'nin varlığı daha çok işlerine geliyordu. Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrası Rusya Kars, Batum ve Ardahan'ı işgal ederek Kuzeydoğu Anadolu'ya hâkim olunca⁷ bölgede bulunan Ermeniler Rus çıkarları için kullanılabilir duruma gelmiştir.

Esasında Ermeni meselesi, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış zorluklarla mücadele ettiği 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra güncellik kazanmış ve gelişmeye başlamıştır. Yeşilköy Antlaşması'nın 16., Berlin Antlaşması'nın 61. maddelerine konu olmuş, kabullenilmiştir.⁸ Ayrıca bu savaş Anadolu'da reform yapılması konusunu ortaya çıkarmıştır. Siyasi terim olan bu "reform" kavramı, büyük devletlerin Osmanlı Devleti üzerinde-

ki siyasetlerinin "Şark meselesi" çerçevesinde şekillenmeye başladığının ve İmparatorluğu parçalama siyasetine dönüştüğünün ifadesidir⁹.

Dolayısıyla Ermeni halkının milli davaları konusunda bilgilendirilmesi, bilinçlendirilmesi, uyandırılması ve eylemlere hazır hale getirilmesi gerekmiştir. Ermenilerin 1860 yılından itibaren başlayan ilk örgütlenmeleri sözde yardım dernekleri şeklinde olmuştur. Derneklerin sayıları süratle çoğalmıştır. Aralarından bazıları devrimci fikirleri savunmaya başlamışlar ve terör örgütü haline gelmişlerdir. Zamanla Bağımsız Ermenistan kurmak düşüncesine kapılan bu derneklerden iki tanesi eylemlerde önemli rol oynamıştır.

Bu derneklerden Hınçak Komitesi (Çan Sesi Örgütü) Kafkasyalı Ermenilerden Avedis Nazarbekiyen liderliğinde eşi Maro Haraciyen ve bazı öğrencileri tarafından 1887 yılında İsviçre'de kurulmuştur¹⁰. Bu Komite'nin yönetiminde ve üyeleri arasında birçok Rusyalı Ermeni vardı¹¹. Yaşama biçimi olarak Ermeni, Rus ve Batı kültürüne yakınlardı. Siyasal düşünce olarak devrimci ideolojiye inanıyorlardı¹². Amaçları Osmanlı Devleti sınırları içinde bağımsız bir Ermenistan Devleti kurmak ve daha sonra Rus ve İran Ermenistan'ı ile birleşerek Büyük Ermenistan'ı yaratmaktı¹³. Bu amaç uğruna hangi yöntemle-

(4) Turgut Işıksal, "Ermenilerin Diğer Devletlerle İlişkileri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/Bugün/Yarın*, Mayıs 1985, Sayı 3, s. 46-47.

(5) Hasan Dilan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları (1914-1918)*, C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. XIII.

(6) Dilan, *a.g.e.*, C.1, s. XIV-XV.

(7) Ercan, *a.g.m.*, s. 88.

(8) Dikran Kevorkyan, "Ermeni Meselesi'nde Tehcire Amil Olan Sebepler", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*, 8-12 Ekim 1984, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, Kurtuluş Ofset Basımevi, Ankara, 1985, s. 297.

(9) Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1879)*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 3201, İstanbul, 1984, s. 1.

(10) Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, No: 5, Ankara, 1990, s. 53.

(11) Bülent Yıldırım, *Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri (1890-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s.32.

(12) Anaide Ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912)*, Çev. Mete Tuncay, İletişim Yayınları, İkinci Basım, İstanbul, 1995, s. 18.

(13) Turgay Uzun, "Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Hareketleri İçerisinde Ermeniler", (Ed.) Hasan Celâl Güzel, *Osmanlı'dan Günümüze...*, s. 171.

re başvuracaklarını yayınladıkları siyasi programlarıyla ilan etmişlerdi. Bu programa göre; hedeflenen amaca varmanın tek çaresi ihtilâl idi. Zor kullanarak, Doğu Anadolu'daki Ermenileri isyana teşvik ederek, batılı devletleri Osmanlı'ya karşı savaş açmaya ikna etmekte.

Hınçak Komitesi'nin amaçları hakkında Ermeni davasının propagandasını başarıyla yürütenlerden Louise Nalbandian: "Ermeni halkının duygularını harekete geçirmek için tabrik ve teröre ihtiyaç vardı. Halk, düşmanlarına karşı kıskırtılacak ve aynı düşmanın misilleme faaliyetinden yararlanılacaktı. Terör, halkı korumak ve Hınçak programına güven duymasını sağlamak için bir yöntem olarak kullanılacaktı. Komite Osmanlı Hükümeti'ni terörize etmeyi amaçlamıştı. Bu suretle rejimin prestiji azaltılacak ve tam anlamıyla dağılması için çaba harcanacaktı. Terörist taktiklerin tek odak noktası Hükümet olmayacaktı. Hınçaklar o sırada hükümet hesabına çalışan en tehlikeli Ermeni ve Türkleri öldürmek istiyor, bütün casus ve muhbirleri yok etmeye çalışıyorlardı"¹⁴, diye yazmıştır. Bunun için de propaganda, terör, akıncı alayları oluşturulması, genel ihtilâl örgütü kurulması, isyan olaylarının örgütlenmesine gidilmesi, bir başka devletin Osmanlı'ya savaş açması, gibi durumlar faaliyetlerin aracı olarak kullanılacaktı¹⁵.

Hınçak Komitesi daha sonra merkezini Londra'ya taşımıştır. 1896 yılında yapılan kongre sonrası bölünmeye uğramıştır. Sosyalist, dahası Marksist düşüncesinden ayrılmadan Trans Kafkasya ve Bulgaristan'da faaliyetini sürdürmüştür¹⁶. Hınçak Komitesi terör eylemlerinde kullanacağı yöntemi çok önceden "Bulgar Yolu" olarak planlamıştır. Bu yolla Bulgarlar önce terör eylemleri ile Osmanlı Hükümeti'ni sıkıştırıyor, sonra kendilerine yönelik olarak alınan güvenlik tedbirlerini "Bulgar Katliamı" olarak adlandırarak Avrupalı büyük devletlerin ekonomik, siyasi ve askeri desteğini alıyordu. Bu yöntemle Prenslik haline gelmişlerdi. Hınçak Komitesi de bu stratejiyi Anadolu'ya taşımak istiyordu¹⁷.

Taşnak Komitesi (Federasyon anlamında Taşnaksutyun) ise 1890'da Tiflis'te zayıf ve ayrı düşmüş grupların birleştirilmesi gerektiğine inanan Kafkasyalı devrimci gruplar tarafından kurulmuştur¹⁸. Taşnaklar, Rusya'nın himayesinde bir Ermenistan isteyen Hınçak Komitesi'nin aksine Ermeni Komitelerini birleştirerek, Osmanlı topraklarına çeteler sokarak, buradaki Ermenileri silahlandırarak, köylülere silah kullanmasını öğreterek, taraftar toplayarak isyan ve ihtilâl çıkartarak¹⁹, bağımsız Ermenistan'ı kurmayı amaçlıyorlardı. K.S.Papazian Taşnak Komite'si hakkında şöyle yazmaktadır: "Komitenin programı, isyan yoluyla Türkiye Ermenistan'ına siyasi ve ekonomik özgürlük sağlamaktı... Komite'nin 1892 yılında yapılan Genel Kurul'unda kararlaştırılan programın 8. metodu Hükümet yöneticilerini ve hainleri terörize etmek, 11. metodu ise Hükümet kuruluşlarını tabrip etmek ve yağmalamaktı"²⁰. Hâlbuki bunu Rusya yanlısı Ermeniler istemiyorlardı. Çünkü Osmanlı topraklarında bağımsız bir Ermenistan kurulması Rusların Akdeniz yolunu kapatabilirdi.

Taşnak Komitesi ilk toplantısını 1892'de Tiflis'te yaptı. İstanbul, Trabzon ve Van'da ofisler açarak örgütlendi. Propaganda çalışmalarına öncelik verdi. Faaliyetlerini Doğu ve Batı olmak üzere iki bölümde yürütmeye başladı. Doğu bürosunun merkezi Tiflis oldu ve Giresun-Harput-Diyarbakır hattının doğusu sorumluluk alanı olarak belirlendi²¹. Batı bürosu Paris başta olmak üzere Londra, Brüksel, Cenevre, Roma, Milano, Berlin ve Leipzig'de konuşlandı. Buradan Avrupa kamuoyu ve yönetimleri üzerinde etkili olmaya çalıştı. Doğu bürosu ise Osmanlı

(14) Louise Nalbandian, Armenian Revolutionary Movement, University of California Press, 1963, s. 110-111'den aktaran, *Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu*, Dış Politika Enstitüsü, Ankara, 1983, s. 15.

(15) M. Kemal Öke, *Ermeni Meselesi*, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 94-95.

(16) Minassian, a.g.e., s. 24-25.

(17) S. Kemal Ermetin, *Belgelerle Bitmeyen Soykırım*, Genişletilmiş İkinci Baskı, İstanbul, 2003, s. 120.

(18) Minassian, a.g.e. s. 25.

(19) Süslü, a.g.e., s. 55.

(20) K.S.Papazian, *Patriotism Perverted*, Baikal Press, 1934, s. 14-15'ten aktaran, *Dokuz Soru ve Cevapta...*, s. 15.

(21) Yıldırım, a.g.e., s. 35.

Devleti sınırları içinde isyan ve terör eylemleri planladı²².

Taşnak Komitesi, özellikle Batı bürosunun çalışmaları sayesinde İngiltere, Fransa, Rusya, ABD gibi büyük devletlerin Ermeni hareketine Ermenilerin faydasına olacak şekilde müdahale edeceği umudunu taşıyordu. Balkan halklarının bağımsızlıklarına Sırp, Roman, Bulgar ya da Yunanlı çetelerin Osmanlı ordusuna karşı savaşmalarıyla değil, Avrupalı bir veya birkaç devletin işe karışmasıyla gerçekleştiğini biliyordu. Arzulanan bağımsız bir Ermeni Devleti ancak Avrupalı Devletlerin desteği ile kurulabilirdi²³. Dolayısıyla Ermeniler, bu desteği alabilmek için 1894-1896 yıllarında Anadolu'da başlattıkları isyanların bastırılmasından doğan moral bozukluğu, korku ve tepkileri göğüsleyebilmek için Ermeni davasına uluslararası nitelik ve meşruluk kazandıran 1878 tarihli Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi²⁴ uyarınca, antlaşmaya taraf altı devletin müttefiki olduklarını ileri sürüp duruyorlardı²⁵. Ama her iki Komite de bir taraftan batılı devletlerin yardım ve himayesini beklerler ve umarlarken, diğer taraftan Anadolu'da ve Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında terör eylemleri yapmaktan geri kalmıyorlardı.

1- 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Sırası ve Sonrasında Ermeni-Bulgar İşbirliği

Osmanlı-Rus savaşı Balkanlarda ve Kafkaslarda olmak üzere iki cephede yapılmıştır. Bulgarlar ve Ermeniler bu savaşı 500 yıllık Osmanlı hâkimiyetinden kurtulma fırsatı olarak görmüşlerdir²⁶. Tarihsel kaderlerinin büyük önem verdikleri bu savaşla çizileceğini düşünmüşler²⁷, Rus ordusuna her türlü yardımcı yapmaya çalışmışlardır²⁸. Bu savaş Bulgar ve Ermeni halklarının büyük kesiminde heyecan uyandırmış, Rus askerlerini kendi ordusu gibi kabul edip silaha sarılmışlar ve Rusya safalarında Osmanlı ordusuna karşı savaşmışlardır²⁹. Ayrıca Balkan ve Kafkas cephelerinde

halk milisleri oluşturmuşlar, cephede ve cephe arkasında savaşmak üzere çeteler kurarak yardımlarda bulunmuşlardır³⁰. Üstelik Ermeni ve Bulgar halkları arasında herhangi bir siyasi-askeri antlaşma imzalanmamıştı. Onları bir araya getiren Osmanlıya duyulan kin ve nefretti. Ortak çıkarlardı. Bu savaş Bulgarları ve Ermenileri birbirinden ayıran dağları, ovaları, dereleri ve denizleri ortadan kaldırmıştı. Osmanlıya karşı birleşmişlerdi ve Rus ordusu ile birlikte aynı hayatı yaşıyor, aynı havayı soluyor ve omuz omuza savaşıyorlardı. Kayıpların üzüntüsünü ve başarıların sevincini paylaşıyorlardı³¹.

Ermeni gazeteleri savaşın her iki cephesinde meydana gelen olayları ayrıntılarıyla yazıyorlardı. Kars'ın alınması, Erzurum'un kuşatılması gibi Kafkas cephesindeki başarıları haber yaparlarken Balkan cephesinden de haberler veriyorlardı. Türklerin Plevne Savunması'nı, Bulgar gönüllülerinin Rus as-

(22) Öke, *a.g.e.*, s. 95.

(23) Fikretin Yavuz, "Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışında Rusya Faktörü", Ed. Haluk Selvi, *Günümüzde Ermeni Sorunu ve Avrupa*, Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Yayınları, No: 2, Sakarya, 2006, s. 38.

(24) Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi şöyledir: "Babiâli, Ermenilerle meskûn vilâyetlerde mahalli ihtiyaçların lüzum gösterdiği tensikat ve islahatı vakit geçirmeksizin tatbik etmeyi ve Çerkezlerle Kürtlerle karşı onların güvenliğini temin etmeyi deruhte eder. Babiâli, bu yoldaki tedbirlerini, onların tatbikine nezaret edecek büyük devletlere muayyen zamanlarda bildirecektir". Bilâl Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Sorunu", *Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, C.II, Mart-Nisan 2001, Yıl 7, Sayı 38, s. 641.

(25) Minassian, *a.g.e.*, s. 27.

(26) S. V. Ovnanyan, *Armeno-Bilgarski İstoriçeski Vrziki i Armenkite Kolonii v Bilgariya Prez Vtorata Polovina na XIX. vek*, Prevel ot Ruski: A. G. Ohapkin, İzdatelstvo Nauka i İzkustvo, Sofya, 1972, s. 122.

(27) Kr. Artsruni, Sveštenata Voyna i Polojenieto na Hristiyanite v Mala Aziya, Mşak, broy 52, 1877'den aktaran Ovnanyan, *a.g.e.*, s. 122.

(28) Kr. Artsruni, Edinstven İzhod, Mşak, broy 35, 1877'den aktaran Ovnanyan, *a.g.e.*, s. 122.

(29) Ovnanyan, *a.g.e.*, s. 123.

(30) Daha fazla bilgi için bakınız, V. D. Konobeev, *Rusko-Bilgarskoto Boyno Edinstvo Vtv Voynata ot 1877-1878* (Vopros İstorii, 1951, kn. 10, str. 42-64); P. K. Fortunatov, *Boeviyat Rusko-Bilgarski Stuz Vtv Voynato ot 1877-1878*, (Sb. Osvobodeniye Bolgarii ot Turetskovo İga, Moskva, 1953, str. 47-70); A. A. Ulunyan, *Pomoşta na Bilgarskiya Narod, Okazana na Ruskata Armiya v Rusko-Turskata Voyna ot 1877-1878*, (Sb. İz İstorii Rusko-Bilgarskih i Svetsko-Bolgarskih Otnoşeniya, Moskva, 1964, str. 32-39); V. Hacnikolov, *İkonomiçeskata Pomoşta Okazana ot Bilgarskoto Nasedenie na Ruskite Voyski Prez Rusko-Turskata Voyna ot 1877-1878*, (Sb. Osvobodeniye na Bilgariya ot Tursko İgo, Sofya, 1953, str. 256-307); G. Todorov, *Kolyata na Bilgarite v Ruskoto Razuznavane Prez Osvoboditelnata Rusko-Turska Voyna 1877-1878*, (İzvestiya na İnstituta za İstoriya, T.9, Sofya, 1960, str. 3-56); A. N. Nersiyān, *Uçastieto na Armenitsite v Rusko-Turskata Voyna Prez 1877-1878*, Erevan, 1958; H. A. Badalyan, *Armeniya Prez 1877-1878 v Rusko-Turskata Voyna*, Erevan, 1959.

(31) Ovnanyan, *a.g.e.*, s. 124.

kerleri ile birlikte yaptığı saldırıları da yazıyorlardı³². Özellikle Plevne'nin Rus ordusu tarafından ele geçirilmesi Ermeni halkı arasında heyecan uyandırmıştı. Farklı siyasal görüşlere sahip Ermeni gazeteleri dahi bu galibiyet hakkında ateşli yazılar yayınlamışlardı. Ünlü Ermeni yazar Rafael Badganyan "Plevne Paşa" isimli uzun bir hikâye yazmıştı. Bu hikâyede yazar, Balkanlardaki savaşla Ermeni halkının ne kadar yakından ilgilendiğini ve heyecanlandığını anlatmıştı³³.

Ermeni gazeteleri, Plevne'nin düşmesinden sonra savaşın yeni bir yön aldığını ve Osmanlı topraklarının içine doğru devam ettiğini haberleştirdiler. Gerçekten de Rus ordusu Şıpka geçidini aşmış, karargâhını 12 km. uzağındaki Kızanlığa taşımıştı. 15 Ocak 1878'de Yeni Zağra'yı ele geçirdiler. Osmanlı ordusunun bazı unsurları geri çekilince Ruslar, birkaç gün içinde Balkan'dan Edirne'ye kadar olan bölgeyi işgal ettiler. Buralardaki bütün önemli noktalar Rusların eline geçti³⁴. Ermeni gazeteleri bu gelişmelerden bahsederek, "Osmanlı'nın elinde bulunan Hıristiyan halklardan en önce bu bölgedekiler özgürlüklerine kavuşacaklar, adam gibi yaşayacaklar ve kendi kendilerini, Rusya'nın koruyuculuğu altında, yönetecekler", diye yazdılar³⁵.

Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan Rus ordusu içersinde Ermeniler de vardı. Bu Ermeniler her iki cephede de Ermeni ve Bulgar bağımsızlığı için savaştilar. Balkan cephesindeki Ermeniler Bulgaristan'ın Osmanlı hâkimiyetinden kurtulması için canla başla mücadele ettiler. Yüzlercesi bu uğurda yaralandı veya öldü³⁶.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında ölen, ağır yaralanan ve hafif yaralanan general ve subaylarla ilgili bir liste düzenlenmiştir. Bu listede bazı Ermenilere rastlanmaktadır³⁷. Meselâ, 18 Temmuz 1877'de Plevne savaşı sırasında Rus ordusu safları arasında savaşan Kurmay Yüzbaşı Ermeni Bajbenk-Melikov ölmüş, yine Ermeni olan Yüzbaşı Bohosov ağır yaralanmıştır. 30 ve 31 Ağustos'ta Plev-

ne'ye yapılan bir saldırı sırasında 6. Piyade Alayı'ndan Libanski adını taşıyan Yüzbaşı Loris-Melikov ölmüştür. Keza 28 Eylül'de Plevne ele geçirilirken Yüzbaşı Margosov, 11-12 Ağustos 1877'de yapılan Şıpka savaşında ise Ermeni Binbaşı Lazarev ölmüştür³⁸. Ayrıca Bulgaristan içersindeki diğer köy ve kasabalarda yürütülen çarpışmalar sırasında da Rus ordusu içinde savaşan birçok Ermeni ölmüştür. Bunlar arasında bulunan Üsteğmen Tatiyan 9 Ağustos 1877'de Drofanköy yakınlarında hayatını kaybetmiştir. 12 Ekim'de Yukarı Dıbnik'e yapılan saldırı sırasında Üsteğmen Aykanov ağır yaralanmış, 10 Kasım'da Novaçin yakınlarındaki çarpışmalarda Yüzbaşı Usov-Aranov ağır yaralanmış, 13 Kasım'da Tristenik ve Meçka köyleri yakınlarında Teğmen Averikov ölmüş, 1877'deki Plovdiv savaşlarında Yüzbaşılar Servinyan ve Ahverdov ölmüşlerdir³⁹.

Rus ordusunda savaşan, ölen ve yaralanan Ermeni subayların varlığı belirlenenden daha fazladır. Ayrıca asker olarak savaşanların sayısı ise çok daha fazladır. Ancak bu Ermenilerin sayısı, isimleri konusunda bu güne kadar yapılan araştırmalar bir sonuç vermemiştir. Buna rağmen ulaşılan bilgiler, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Balkan cephesinde bir Ermeni-Bulgar işbirliğini bize belgelemektedir. Keza bu işbirliğine örnek, yaptırılan anıtlardır. Bulgaristan, Osmanlı hâkimiyetinden kurtulup bağımsızlığını ilan

(32) Mşak, sayı 95, 1877 ve sayı, 9, 1878'den aktaran Ovnanyan, *a.g.e.*, s. 124.

(33) Ovnanyan, *a.g.e.*, s. 124.

(34) Murat Çulcu, *Şu Bizim "93 Harbi"*, *Osmanlı'da Büyük Kırılma*, E Yayınları, Birinci Basım, İstanbul, 2014, s. 310.

(35) Ovnanyan, *a.g.e.*, s. 125.

(36) Ovnanyan, *aym yer*.

(37) Bu liste Rusya Federasyonu'nun (Eski Sovyetler Birliği) Askeri Tarih Merkezi Devlet Arşivi'nde bulunmaktadır. Harp Kurmay Başkanı'nun emir subayı Yüzbaşı Şçağın tarafından hazırlanmıştır. Listede ölen ve yaralananların isimleri, tarihleri, yeri, rütbeleri ve görev aldıkları birlikler yazılmış olmasına rağmen milliyetleri yer almamaktadır. Dolayısıyla ölen ve yaralananların hangi milletten olduklarını ancak isimlerine bakarak çıkarmak mümkündür. Meselâ, Aykanov ve Usov-Aganov'un Ermeni, Vaçnadze ve Şengelidze'nin Gürcü oldukları anlaşılmaktadır. Ancak milliyetler hakkında kesin delillerimiz olmadığı için Şçağın'ın hazırladığı listeden, yanlışla düşmemek için fazla yararlanılmamıştır. S. V. Ovnanyan, *a.g.e.*, aynı yer, dipnot 226.

(38) Sovyetler Birliği Askeri Tarih Devlet Arşivi(SSSR, Ts.G.VIA), f.VUA, koleksiyon 485, d.48, l.8'den aktaran Ovnanyan, *a.g.e.*, s. 126.

(39) Aynı Arşiv, d. 48, l.42'den aktaran Ovnanyan, *aym yer*.

ettikten sonra Osmanlı-Rus savaşı ile ilgili birçok şehirde anıtlar dikmiştir. 1903 yılında, Temmuz, Ağustos, Eylül, Ekim ve Kasım 1877'de Plevne savaşlarında hayatlarını kaybeden 30000 Rus ve 7500 Romen askeri ile birlikte Ermeni halkının çocukları unutulmamış, Kurmay Yüzbaşı Bajbenk-Melikov, Yüzbaşı Margosov ve Yüzbaşı Loris-Melikov'un anıtları yapılmıştır⁴⁰.

Osmanlı-Rus savaşına katkıda bulunanlar arasında Ermeni kaçaklar da vardır. Bunlar Rus sınırından içeri girerek çeşitli yardımlarda bulunmuşlardır. Bu Ermenilerden biri Plovdivli Bohos Elmasgyan'dır. Elmasgyan Bulgaristan'ın bağımsızlığından önce Bulgar okulunu bitiren ilk Ermenilerdendir. Türk Hükümeti tarafından Plovdiv Posta, Telgraf, Telefon (PTT) idaresinin sorumlusu olarak görevlendirilmiştir. Osmanlı-Rus savaşı başlayınca yetkililer Elmasgyan'ı ülkenin iç bölgelerinde görevlendirmek istemişler, o da cepheyi geçerek Rus ordusuna katılmıştır. Plovdiv'in Osmanlıdan alınmasından sonra Rus ordusu komutanlığı Elmasgyan'ı tekrar aynı yerde görevlendirmiştir. Başarılı çalışmalarından dolayı Rus askeri makamları ve Bulgar yönetimi tarafından saygı görmüştür⁴¹.

Bulgaristan'daki Ermeni halkının çeşitli hizmetleri yanında daha önemli olanı Rus ordusuna verdikleri istihbarat bilgileridir. Bu bilgiler arasında Türk ordusunun konumu, bulunduğu yer, asker sayısı, komuta kademesi, silahların çeşitleri, ordunun hareket yönü, yedekleri, hayvanlar için saman olup olmadığı vs. vardır.⁴²

Ermenilerin verdikleri istihbarat bilgileri ile ilgili belgeler Sovyet Askeri Tarih Merkezi Devlet Arşivi'nde bulunmaktadır. 13-14 Kasım 1877 tarihli bir belgeye göre Bulgar Todor Mladanoviç ile Ermeni Garabed Bohosyan aşağıdaki bilgileri iletmiştir: "*Osmanlı ordusunun Sofya'da 13 tabur askeri vardı. Bunların iki taburu Orhaniye'ye gönderildi. 12 Kasım'da buraya ulaşıldı. Daba önce de yani 17 Ekim'de de Berkovitsa'ya iki tabur asker gön-*

derilmişti. Ayrıca 500 atlıdan oluşan süvari birliği 12 Kasım'da Orhaniye'ye geldiler. Şu anda burada 6 ile 8 tabur arasında asker, tabyalara yerleştirilmiş 11 top ve 3 adet dağ topu vardır. 13 Kasım'da Türkler bütün at arabalarını alarak Sofya yolundaki Vraçes'e doğru götürdüler. Orhaniye'nin kuzeyinde bir dağ geçidi olan Arabakonak'ta 5 gün önce toplam 500 asker ve 3 top vardı. Bu gece Orhaniye'den oraya doğru topu olmayan iki tabur yola çıktı. Burada emirleri Mehmet Ali Paşa veriyor. Arabakonak'a ise Şevket Paşa kumanda ediyor... Orhaniye'de 200 hasta var... 2 milyon okka un var..."⁴³.

Bulgar Todor Mladanoviç ve Ermeni Garabed Bohosyan'ı sorgulayan Tümgeneral Tsimerman, Hareket Ordusu Kurmay Başkanlığı'na bu bilgiler dışında başka bilgileri de iletmektedir. Tsimerman şöyle yazmaktadır: "*Bu günlerde Varna'dan gelen Pazarcıklı bir Ermeni bana enteresan bilgiler getirdi. Bu kişi İstanbul'daki Fransız gazetelerin muhabiridir. Ona göre Türkler, İngiltere ve Rusya arasında bir savaş çıkmak üzere olduğunu düşündükleri için Yeşilköy antlaşmasına aykırı olarak Varna ve Şumnu kalelerini teslim etmekte yavaş davranıyorlar. Varna'ya çok sayıda başıbozukları ve Çerkezleri toplamışlar. Şehir çok pis. Salgın hastalıklar baş göstermiş. Özellikle de kızamık ve tifüs varmış. Kuru ot, çavdar ve buğday samanı yetersizmiş. Varna ve Şumnu'daki Hıristiyanlar sabırsızlıkla bu şehirlerin Rus ordusuna teslim edilmesini bekliyorlarmış*"⁴⁴. Bu bilgilerin doğruluğundan endişesi olmayan Tümgeneral Tsimerman Varna ve Şumnu'nun biran önce Rus ordusuna verilmesine yönelik tedbirlerin alınmasını önermektedir.

Ermeni-Bulgar işbirliği ve Rus ordusunun yardımıyla 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı Osmanlı Devleti'nin yenilgiyle sonuçlanmıştır. Buradaki asıl başarı Rus ordusunun ve halkınındır. Ayrıca Rusya'nın,

(40) Ovnanyan, *a.g.e.*, s. 127.

(41) Ovnanyan, *a.g.e.*, s. 127-128.

(42) Ovnanyan, *a.g.e.*, s. 128.

(43) Sovyetler Birliği Askeri Tarih Merkezi Devlet Arşivi (SSSR, Ts.GVIA), f.VUA, d. 7269, l. 26'dan aktaran Ovnanyan, *a.g.e.*, s. 128.

(44) Aynı arşiv, d.7546, l. 4-5'ten aktaran Ovnanyan, *a.g.e.*, s. 129.

Güney Slavlarını desteklemeye yönelik tarihî misyonu, bilgeye yönelik çıkarları bu destekte önemli rol oynamıştır. Ayrıca Bulgar halkı da Rusların tarihi ve dini kardeşlik duygularını iyi bildiği için, onlardan her zaman yardım beklemiş ve almışlardır⁴⁵.

Taraflar arasında 3 Mart 1878'de Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmanın 6. maddesine göre Bulgaristan'a özerklik verilmiştir. Hıristiyan bir yönetim ve ordusu olması hakkını da elde etmiştir. Kafkasya'da ise, aynı antlaşmanın 16. maddesine göre Kars, Ardahan, Doğu Beyazıt gibi yerler Ruslara bırakılmış ve Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'da reform yapması şartı getirilmiştir. Romanya, Sırbistan ve Karadağ tam bağımsızlık hakkı kazanmışlardır⁴⁶. Bosna-Hersek ise Hıristiyan bir vali yönetiminde özerklik elde etmiştir. Dolayısıyla Ayastefanos Antlaşması Rus çıkarlarına, ama ondan önce Bulgar, Ermeni gibi Balkan ve Kafkas halklarının çıkarına uygundu.

Ancak batılı devletlerin, özellikle de İngiltere ve Avusturya-Macaristan'ın müdahalesiyle⁴⁷, Ayastefanos Antlaşması değiştirilerek 13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin Antlaşması imzalandı⁴⁸. İmzacı taraflar Osmanlı Devleti başta olmak üzere Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan, Fransa, İngiltere ve İtalya idi. Antlaşmanın içeriğinde Balkanların yeni sınırlarının çizildiğine dair hükümler yer almış, Bulgaristan diye bir devletin varlığı kabul edilmiştir⁴⁹. Ayastefanos Antlaşması ile 163965 kilometrekare büyüklüğünde olan bu devletten Doğu Rumeli ve Makedonya toprakları geri alınmıştır. Kalan 63972 kilometrekarelik alan Bulgaristan sayılmıştır⁵⁰. Böylece Ayastefanos Bulgaristan'ı üç bölgeye ayrılmış, bir kısmı Doğu Rumeli Vilâyeti adıyla Osmanlı Devleti'nde kalmış, ikinci kısım Makedonya olarak "zabıta ve maliyesinin" Avrupa Devletlerinin denetimine bırakılması ve reform yapılması şartıyla Osmanlı Devleti'ne iade edilmiştir⁵¹. Üçüncü kısma ise Bulgar Prensiği adı verilmiştir⁵².

Berlin Antlaşması'na göre Doğu Rumeli Vilâyeti siyasi ve askeri olarak doğrudan Osmanlı Devleti'ne bağlı olacaktı. Özerk bir bölge sayılacak, Hıristiyan bir vali tarafından yönetilecekti. Adalet, eğitim, ticaret ve tarım işleri de Hıristiyan memurlar tarafından yürütülecekti⁵³. Vali Avrupa Devletlerinin oluru ve Osmanlı Hükümeti'nin onayı üzerine beş sene için atanacaktı. Osmanlı Devleti karadan ve denizden Doğu Rumeli'nin güvenliğini sağlayacaktı. Vilâyet'in iç güvenliğinden yerel jandarma sorumlu olacaktı. Vilâyet'e yönelik herhangi bir iç veya dış tehdit olduğu zaman Vali Osmanlı askerini davet edebilecekti. Ancak böyle bir durumda Osmanlı Hükümeti asker göndermeden önce, bu kararın sebeplerini, İstanbul'daki yabancı devletlerin elçilerine bildirecekti⁵⁴. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin bu tarihe kadar imzaladığı veya imzalayacağı tüm antlaşma ve sözleşmeler Doğu Rumeli Vilâyeti için de geçerli sayılacaktı. Aynı durum yabancıların sahip olduğu ayrıcalıklar, muafiyetler, din ve mezhep hürriyeti için de uygulanacaktı.

Bulgaristan ve Doğu Rumeli'de bulunan Rus askeri birliklerinin miktarı 50.000 kişiyi geçmeyecek, bu askerlerin masrafları buldukları yerin yönetimleri tarafından karşılanacaktı. Antlaşmanın onaylanmasından itibaren dokuz ay sonra Rus askeri birlikleri bölgeyi deniz yoluyla terk edeceklerdi⁵⁵.

(45) Tsonko Genov, "Velikite Sili i Osvobojudeniyeto na Bulgariya", *Velikite Sili i Balkanite v Novo i Nay- Novo Vreme*, Mejdunarodna Naučna Konferentsiya, Posvetena na Pametna na Lyudmila Jivkova (Sofya, 27-28 Eylül 1983), Izdatelstvo na Bilgarskata Akademiya na Naukite, Sofya, 1985, s. 107.

(46) Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, s.11.

(47) Anton Pirvanov, "Makedonskiyat Vipros ot Osvobojudenieto 1878 do Balkanskata Voyna 1912", *İzsledvaniya po Makedonskiya Vipros*, Kniga Pırva, (Ed.) Dobrin Miçev, Makedonski Nauçen Institut, Sofya, 1993, s. 364.

(48) Nikolay Todorov, *Bulgaristan Taribi*, Çeviren Veysel Atayman, Öncü Kitabevi, İstanbul, 1979, s. 80; Ovnanyan, *a.g.e.*, s. 131-132.

(49) İbrahim Kamil, *İkili ve Çok Taraflı Siyasi Antlaşmalar, İnsan Haklarına İlişkin Belgeler ve Bulgar Anayasası'na Göre, Bulgaristan'daki Türklerin Hakları*, Yükseköğretim Kurulu Matbaası, Ankara, 1989, s. 5.

(50) Aydın, *a.g.e.*, s. 17.

(51) Necdet Kurdakul, *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ortadoğu'ya Belgelerle Şark Meselesi*, Dergâh Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1976, s. 81.

(52) Tahsin Ünal, *Türk Siyasi Taribi (1700-1958)*, Emel Yayınları, 4.Baskı, Ankara, 1977, s. 297.

(53) Süleyman Kocabaş, *Avrupa Türkiye'sinin Kaybı ve Balkanlarda Panславизм*, Vatan Yayınları, 1.Baskı, Kayseri, 1986, s. 145.

(54) Aydın, *a.g.e.*, s. 17.

(55) Aydın, *a.g.e.*, s. 18.

Berlin Antlaşması ile Doğu Rumeli Vilâyeti'nin "Büyük Bulgaristan"dan koparılması Bulgarların ve Rusların hoşuna gitmemiştir. Özellikle de Bulgarlarda büyük bir düş kırıklığı yaratmıştı. Bu kırıklık o zamana kadar isyanlara ve savaşa ilgi göstermeyen Bulgar halkında milliyetçilik duygularının belirmesinde ve kök salmasında başlıca etken olmuştu. Dolayısıyla artık Bulgarlar "Büyük Bulgaristan" hayaliyle yaşayacaklar ve bunu ülkü edineceklerdi⁵⁶. Ayrıca Doğu Rumeli Vilâyeti'nin oluşturulması ile Rusların bölgedeki emelleri durdurulmuştu. Çünkü stratejik önemde olan Balkan geçitleri Osmanlı Devleti'nin elindeydi ve İstanbul yolu Ruslara kapanıyordu. Ama Ruslar, çok geçmeden Doğu Rumeli'de kurulan bu muhtar bölgenin Bulgaristan ile birleşmesi gerektiğini, durumun elverişli olduğunu Bulgarlara söylemeye başlamışlardı⁵⁷. Zaten buraya verilen statü de Bulgarların ilhakını kolaylaştırıcı özellikler taşıyordu.

Berlin Antlaşması'nın hükümleri gereği Rus askerleri Edirne Vilâyeti'nden çekilmeye başlayınca göçmen sorunu ortaya çıktı. Askerle birlikte buralarda yaşayan Bulgar, Ermeni ve Rum aileleri de Bulgaristan'a göç etmeye hazırlandılar⁵⁸. Rusların Edirne Vilâyeti Genel Vali'si, olası bir toplu göçü önlemeye yönelik bir genelge yayınladı. Bu genelgede her türlü tedbirin alındığı ve Hıristiyanların göç etmelerinin yasaklandığı belirtiliyordu⁵⁹. Buna rağmen 1878 sonlarına doğru Trakya, Makedonya ve diğer bölgelerden çekilen Rus askerinden sonra Edirne Trakya'sından Doğu Rumeli'ye doğru yapılan göçler 30000 kişiye ulaştı. Bunların büyük çoğunluğu Bulgar'dı ve geldikleri köylerine geri dönüyorlardı⁶⁰. Aralarında bir miktar Ermeni ve Rum vardı.

Bu göçler sırasında Ermeniler hakkında herhangi bir liste tutulmamıştır. Dolayısıyla Trakya'dan Bulgaristan'a ne kadar Ermeni'nin gittiği tam olarak tespit edilememiştir. Arşiv belgelerinde bu göçmenlerin tamamı Hıristiyan olarak belirtilmiştir. Ya-

pılan sınırlı araştırmalar sonucu 1877-1879 yılları arasında Bulgaristan'ın Plovdiv, Varna, Ruse, Şumen, Sliven, Burgaz, Sofya ve diğer şehirlerine iki binden az olmayan bir Ermeni nüfusun göç ettiği tahmin edilmektedir⁶¹. Bu göçmenler arasında, daha sonra Ermeni topluluğu içinde önemli yere sahip olacak olan Edirne Ermenilerinden 19 yaşındaki Tigran İsmiyan, Van'dan gelen pedagog Taçat Beyleryan ve İstanbul'dan gelen cerrah Mıgırdıç Tütüncüyan bulunuyordu⁶².

Berlin Antlaşması'nın Bulgarların ve Rusların çıkarları aleyhine bir Doğu Rumeli Vilâyeti oluşturulması, genel anlamda hem Bulgar Prenslüğündeki hem de Vilâyet'teki Bulgarların "Büyük Bulgaristan" için birleşme yolunda eylemlere girişmelerine yol açtı. Özellikle Doğu Rumeli Vilâyeti'nde kalan Bulgarlar Osmanlı Hükümeti aleyhine, Bulgarları isyana ve birleşmeye çağıran girişimlerde bulundular. Başta "Kavga" gazetesi sahibi Zahari Stoyanov olmak üzere⁶³ isyan faaliyetlerini yürüten çeteciler Komiteler kurarak, Bulgar aydınlarını ve subaylarını bu örgütlenmelere dâhil ederek, cepheyi genişletmeye çalıştılar. Eylemciler 18 Eylül 1885 tarihinde Filibe'de bir ayaklanma başlattılar. Yönetimi ele geçirdiler⁶⁴. Vali Gavril Paşa'yı esir aldılar. Osmanlı Hükümeti'nin müdahalesini önlemek üzere Edirne demiryolunu tahrip ettiler. "Doğu Rumeli Vilâyeti Geçici Hükümeti"ni kurdular. İsyancılar Bulgaristan'a yayınca diğer şehirlerde destek amaçlı mitingler düzenlendi. İsyancılar Bulgar Prensi Aleksandır'a bir telgraf göndererek Filibe'ye gelip yönetimi ele almasını istediler⁶⁵.

(56) Ömer E. Lütem, *Türk-Bulgar İlişkileri 1983-1989*, C.I, 1983-1985, ASAM Yayınları, Ankara, 2000, s. 20.

(57) Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, TTK yayınları, Ankara, 1983, s. 103-104.

(58) Askeri Tarih Merkezi Devlet Arşivi, f. VUA, d. 8908, ç. 24, l. 27'den aktaran Ovnanyan, *a.g.e.*, s. 139.

(59) Aynı arşiv, aynı belgeden aktaran Ovnanyan, *a.g.e.*, s. 140.

(60) İliya Todev, *Bilgarsko Natsionalno Dvijenie v Trakiya 1800-1878*, Akademichno Izdatelstvo Marin Drinov, Sofya, 1994, s. 331.

(61) Rusya Dış Politika Arşivi, f. İstanbul Elçiliği, d. 1635(1884), l. 6'dan aktaran Ovnanyan, *a.g.e.*, s. 141.

(62) Ovnanyan, *a.g.e.*, s. 141.

(63) Aydın, *a.g.e.*, s. 255.

(64) Mişa Gleni, *Balkanite 1804-1999*, Prevod at Angliyski, Svetlana Lekova, RIVA, Sofya, 2004, s. 169.

(65) Aydın, *a.g.e.*, s. 255-257.

Bulgar Prensi Aleksandır Batenberg “Kuzey ve Güney Bulgaristan’ın Prensi” unvanı ile bir beyanname yayınladı ve bizzat Filibe’ye gelerek Doğu Rumeli Vilâyeti’nin 21 Eylül 1885’te Bulgaristan tarafından ilhak olduğunu ilan etti⁶⁶. Geçici Hükümet çekilerek yerini Prens Aleksandır’a bıraktı. Bu değişim olaysız gerçekleşti. Herhangi bir yerden herhangi bir protesto sesi yükselmedi. Doğu Rumeli Vilâyeti’nde çalışan memurların tamamı yerlerinde bırakıldı. Sadece Bulgaristan Prenslığı ile Rumeli Vilâyeti arasındaki gümrükler ve sınırlar kaldırıldı. Geriye olası bazı dış tehditler kaldı. O da Osmanlı Devleti’nden gelebilirdi. Oradan sadece bir takım protestolar değil askeri müdahale bekleniyordu. Bunun için bütün Bulgar askerlerinin, hatta Kuzeydeki askerlerin Türk sınırına getirilmesi yönünde emirler verildi⁶⁷. Hâlbuki Osmanlı Hükümeti bu oldubitti karşısından hiçbir aktif hareket ve müdahalede bulunmadı. Sadece ilgili devletlere usulen notalar verdi⁶⁸.

Doğu Rumeli Vilâyeti’nin Bulgaristan ile birleşmesini Ermeniler sevinçle karşılamışlardır. Ünlü yayıncı Spandar Spandaryan Tiflis’te çıkardığı “Yeni Yüzyıl” isimli gazetede bir yazı dizisi yayınlarak Bulgarlara destek vermiş, birleşmenin tarihi mecburiyet ve adaletin gereği olduğunu yazmıştır. “Yapay olarak kurulan Doğu Rumeli’nin uzun bir hayatı olmayacağı belliydi. Er ya da geç Güney Bulgarlar, Kuzey’deki kardeşleriyle birleşecekler... Ve bu gerçekleşti... Bulgarlar ruh ve kalp olarak zaten birler. Türklere karşı bağımsızlık ve birlik için ellerindeki silahlarla ülkenin bekçisi oldular” demiştir⁶⁹.

Marsilya’da Ermeni halkının bağımsızlığı için çalışan ünlü eylemci Mıgırdıç Poltugalyan tarafından yayınlanan “Ermenistan” gazetesinde de Bulgaristan’ın Doğu Rumeli Vilâyeti’ni ilhak etmesine övgüler dizildi. Haber şöyleydi: “*Aldığımız telgrafa göre Doğu Rumeli Vilâyeti artık Türklerin esaretinden kurtulup bağımsızlığını kazanmış ve Kuzey’deki kardeşleriyle birleşmiştir... Askerler ve isyan-*

cılar bayraklar taşıyarak Plovdiv sokaklarında dolaşıyorlar, şarkılar söylüyorlar ve “yaşasın birleşme” diye bağırıyorlar... Yönetim binası önünde toplanıp büyük mitingler düzenlediler. Burada birleşmeyi kutladılar... Orduya gidip gönüllü yazılmaya başladılar. Bulgaristan’a sayısız Rus gönüllüsü de gelmeye başladı... Türkiye Bulgaristan’a asker göndermek için hazırlık yapıyor... İstanbul’daki Rus elçisi böyle bir şey yapmaması için Osmanlı Hükümetini uyardı...

⁷⁰. Aynı gazete 26 Eylül’de “Bulgar İhtilâli” başlıklı yayınladığı bir makalede “Bulgarların bağımsızlık hareketi gittikçe genişliyor. Her yerde gönüllü birlikleri kuruluyor. Köy papazları bu birliklere önderlik ederek Filibe’ye doğru yürüyorlar. Saint Petersburg’tan telgraf gönderilerek Bulgar-Rus gönüllü birliklerinin oluşturulması için kampanya başlatıldığı, Odesa, Kamenets ve diğer başka şehirlerden Rus gönüllülerinin Bulgaristan’a gelmek üzere hareket ettiği, bildiriliyor.”⁷¹ Yine bu gazete, 30 Eylül’deki sayısında ise Osmanlı askerleri birleşmeyi engellemek için Bulgaristan’a girerlerse Rusya’nın tarafısız kalmayarak derhal Osmanlı Devleti’ne savaş ilân edeceğini yazdı⁷².

“Ermenistan” gazetesi sonraki sayılarında Bulgar birleşmesi konusunda sayısız haber ve makale yayınladı. Bu sayılarında vurgusu, Osmanlı Devleti’nin Bulgaristan’a olası bir müdahalesinde Rusya’nın devreye gireceği, “Slav kardeşlerinin bağımsızlığı için Rusların elde silah kanlarını akıtmaya hazır bekledikleri”⁷³ oldu.

Bulgaristan’da yaşayan Ermeniler Doğu Rumeli’nin Bulgaristan ile birleşmesi sırasında Bulgar ordusu içerisinde görev aldılar. Bulgaristan’ın bağımsızlığı ve birleşmesi için onlarla omuz omuza savaştilar. Bu konu ile ilgili “Ermenistan” gazetesi yine yayınladı

(66) Ovnanyan, a.g.e., s. 155.

(67) Nikola Stanev, *İstoriya na Nova Bulgariya, 1878-1941*, İK “Heraklit” A8N, y.y., t.y., s. 49-50.

(68) Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya’dan Orta Asya’ya Evver Paşa*, C.1, 1860-1908, İstanbul, 1972, s.359.

(69) “Nov Vek” (Hop Dar), 1885, br. 156, 158-159, 161-162, 166, 183, 187’den aktaran Ovnanyan, a.g.e., s. 155-156.

(70) Armaniya, 1885, br.12’den aktaran Ovnanyan, a.g.e., s. 156.

(71) Armaniya, 1885, br.13’ten aktaran Ovnanyan, a.g.e., s. 157.

(72) Armaniya, 1885, br.14’ten aktaran Ovnanyan, aynı yer.

(73) Armaniya, 1885, br.19’dan aktaran Ovnanyan, aynı yer.

yaptı, haberler geçti. “Yakın gelecekte Bulgaristan’daki Ermenilerin Rusya’daki Ermeniler gibi tanınmış, ünlü kişiler olacağını tahmin ediyoruz. Ermeni halkı nasıl ki dün Rus ordusundaki Ermenilerin başarılarından gurur duymuşsa, bugün de savaştı ve cesur millet olarak Bulgaristan’daki çocukları için de gurur duyacak”⁷⁴ diye yazdı.

Varna’da gönüllü Ermenilerden oluşan bir tabur kuruldu. Bu tabur Bulgaristan’ın bağımsızlığı ve birleşmenin sağlanması için Bulgar ordusu ile birlikte savaşmak istediğini Bulgar askeri yetkililerine bildirdi⁷⁵. Ayrıca o sıralarda, Kasım 1885’te, Sırbistan ile Bulgaristan arasında çıkan kısa süreli savaşta⁷⁶ Ermeni Gönüllüleri Taburu Sırplarla savaştı. Kan akıttı ve Bulgar halkı ile Ermeni halkı arasındaki yüzyıllık işbirliğini pekiştirdi. Bulgaristan Millet Meclisi’nin 11 Temmuz 1886 tarihli olağanüstü toplantısında Meclis Başkanı Bulgaristan’daki Ermeniler yönelik olarak “Ermeniler kahramanlıkları ile tarihe yeni bir sayfa yazdılar. Bunun için nesiller boyunca bilinecekler ve kendilerine gıpta edilecek” dedi⁷⁷.

2- Bulgaristan’daki Ermeniler ve Anadolu İsyanları

Anadolu’da 1890 tarihinden itibaren Ermeni isyanları başlamış, aralıklarla çeşitli şehir, kasaba ve köylerde olmak üzere defalarca tekrar eden bu isyanlar 1896 Van isyanı ile sona ermiştir⁷⁸.

Bulgaristan’daki Ermeniler ve onların ileri gelenleri ile Anadolu’da çeşitli terör olaylarına karışması sebebiyle Bulgaristan’a kaçan Ermeniler bu isyanlara destek vermişlerdir. Bu destek Ermenilerin kalabalık olarak yaşadıkları Varna’da kendini göstermiştir. Burada fanatik milliyetçi Ermeni göçmenler ile Doğu Anadolu’dan kaçıp gelen siyasi mülteciler yaşamakta idi. Dolayısıyla Anadolu’da meydana gelen ayaklanmalar onları heyecanlandırıyor, gelişmeleri yakından takip etmelerine yol açıyordu. Üstelik Varna’da güçlü bir kilise cemaati de vardı.

Osmanlı Devleti’nde, Bulgaristan topraklarındaki Ermeni kiliseleri İstanbul’daki Ermeni Patrikhane’sine tabi idi. 1886 yılında Filibe’deki Ermeni kilisesinde görevli Kevork Rusçukluyan İstanbul’a çağrılarak Bulgaristan’daki Ermenilerin Piskoposu olarak tayin edilmek istendi. Patrikhane’nin amacı, Rusçukluyan’ın otoritesinden ve kendisine duyulan saygıdan faydalanarak sadece Bulgaristan’daki Ermeni topluluğunu değil Romanya, Avusturya-Macaristan ve Yunanistan’daki Ermenilerin de milli davaya aktif bir şekilde katılmalarını sağlamaktı⁷⁹.

Ancak Avrupa’daki Ermeni cemaatlerinin ileri gelenlerinin karşı çıkması ve Kevork Rusçukluyan’ın bu görevi kabul etmemesi üzerine İstanbul Ermeni Patrikhanesi’ne bağlı bir Bulgaristan Ermeni Piskoposluğu kurulmamıştı⁸⁰. 1892 yılında ise İstanbul Ermeni Patrikhanesi Bulgar-Romen Piskoposluğu kurma kararı alarak Kevork Eritsyan’ı başpiskopos olarak atadı. Eritsyan Bulgaristan’da yaşayan Ermenilerin bir meclis çatısı altında toplanması teklifinde bulundu⁸¹. Bu sebeple 20 Nisan 1892’de Varna’da Bulgaristan’daki Ermeni cemaatlerinin ileri gelenlerinin bir toplantısı yapıldı. Bu toplantıda cemaat temsilcileri tüm Ermenilerin cemaat temsilciliği olan Eçmiyazın Katolikosluğu seçimi için, Kevork Eritsyan ve Silistre’li tanınmış tüccar Ambartsun Arutünyan(Artinyan)’dan oluşan iki kişilik bir heyet oluşturulmasına karar verildi⁸².

Bu heyet Bulgaristan Ermenileri adına, Ermeni Patriği Mıgırdiç Hrimyan ile 30 Ağustos 1893 tarihinde Viyana’da görüştü. Yapılan bu görüşmede Varna Ermeni cemaati adına Ovanes Mandakuni de bulundu. Mandakuni, burada yaptığı konuşmada Hrimyan’ı

(74) Armeniya, 1885, br. 35’ten aktaran Ovnanyan, a.g.e., s. 159.

(75) Aynı gazete, Ovnanyan, aynı yer.

(76) Ayrıntılı bilgi için bkz. Stanev, a.g.e., s. 52-57.

(77) Dnevniits na IV. Obiknovenno Narodno Sibranie, IV. İzvinredna Sesiya, Sofya, 1887, s. 530-531’den aktaran Ovnanyan, a.g.e., s. 160.

(78) Şimşir, a.g.e., s. 85.

(79) Ovnanyan, a.g.e., s. 187.

(80) Yıldırım, a.g.e., s. 52.

(81) Ovnanyan, a.g.e., s. 189.

(82) Yıldırım, a.g.e., s. 52.

övdü ve onun liderliğinde Ağrı (Ararat) dağı-
nın eteklerindeki barış limanına ulaşılacağını
söyledi...⁸³.

Ermeniler 1894 yılı Kasım ayı başlarında
Varna'da büyük bir miting düzenlediler.
Heyecanlı konuşmalardan sonra mitinge ka-
tılanlar toplu dilekçe yazarak büyük devlet-
lerin temsilcilerine iletmek üzere bir heyet
oluşturdular. Bir de sokak manifestosu yayın-
ladılar. Manifestoda belirtilenler, dilekçede
yazılanların tekrarıydı ve bunlarda eylemciler
Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin uygu-
lanmasının sağlanmasını büyük devletlerden
istiyorlardı. Varna Ermeni cemaatinin lideri
din adamı Ovanes Mandakuni, mitinge ka-
tılanların arzusu üzerine, Eçmiyazin'deki
bütün Ermeniler adına patriğe bir telgraf
gönderdi. Bu telgrafta Varna Ermenileri adı-
na da Patriğin II. Nikolay ile görüşmesini ve
Anadolu'da yaşayan Ermenilerin korunması-
nı istedi⁸⁴.

12

Ermenilerin Varna'da düzenlediği mi-
ting, eylemlerin başlangıcıydı. Bunun hemen
arkasından yine Varna'da 27 Kasım 1894'te,
bu defa daha fazla katılımın olduğu bir mi-
ting daha düzenlendi. Burada konuşmacılar
Sasun, Muş ve Doğu Anadolu'nun çeşitli
yerlerinde başlayan isyanlardan bahsettiler.
Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin uygu-
lanmasını tekrar istediler. Miting sokak gös-
terisine dönüştü. Katılanlardan oluşturulan
bir heyet büyük devletlerin konsoloslukları-
nın bulunduğu binaları dolaştılar. Başkonso-
loslar kendilerine verilen dilekçeleri alırken
Anadolu'da meydana gelen olaylardan dolayı
üzüntü duyduklarını, dilekçelerde belirtilen
istekler ile Berlin Antlaşması'nın 61. madde-
sinin uygulanması konusunu hükümetlerine
bildireceklerini söylediler⁸⁵. Eylemciler, ya-
bancı temsilciliklerden sonra şehirdeki em-
niyet müdürlüğüne gittiler. Emniyet müdürü,
heyetin Bulgar Hükümeti'ne yönelik yazdığı
bildiriyi alarak Bulgar Prens'ine telgraf ile ile-
teceğini, ancak şehirde eylem yapanların ka-
nunlara uygun hareket etmelerini ve huzuru
bozmamalarını istedi. Daha sonra eylemciler

valiliğe yöneldiler. Oradan da Ermeni kilise-
sine geçtiler. Burada Mandakuni, Doğu Ana-
dolu'daki isyanları desteklemek amacıyla bu
tür miting ve eylemlerin süreceğini söyledi.
Sözleri "Yaşasın Ermenistan", "Yaşasın öz-
gürlük" sloganlarıyla kesildi⁸⁶.

Ermeni milliyetçileri bir sonraki hafta
4 Aralık 1894 tarihinde Varna Ermeni kilise-
sindeki ayinden sonra II. Nikolay'a bir telg-
raf gönderdiler. Doğu Anadolu'daki olaylara
dikkat çekerek II. Nikolay'dan kendilerine
yardım etmesini istediler⁸⁷.

Aynı gün Varna'daki Bulgar kilisesinde
de eylemler yapıldı. Bulgarların yanında bu
eylemlere Makedon göçmenler de katıldı.
Ayinlerden sonra her iki kiliseden gelen Ma-
kedonlar, Bulgarlar ve Ermeniler ortak bir
miting düzenlediler. Birbiri ardından ateşli
konuşmalar yapıldı. Daha sonra oluşturulan
karma bir heyet imzalanan toplu dilekçeleri
şehirdeki büyük devletlerin temsilciliklerine
vererek Makedonya için Berlin Antlaşma-
sı'nın 23.⁸⁸ Doğu Anadolu için ise 61. madde-
sinin uygulanmasının sağlanmasını yeniden
istediler⁸⁹.

Varna'daki bu eylemler daha sonra Bul-
garistan'ın diğer şehirlerine de sıçradı. Hatta
aynı gün Sofya'daki Ermeni kilisesinde de bir
ayin yapıldı. Ayine Ermenilerden başka yerli
Bulgarlar ve Makedonlar da katıldı. Ayinden
sonra papaz Garabed Saakyan, Sofya Erme-
nileri adına, kardeş Bulgar halkına teşekkür
etti. Daha sonra bir miting düzenlendi. Bura-
da, 5 Aralık'ta Londra'da düzenlenecek olan
Ermeni mitingine bir telgraf gönderilmesi ka-
rarlaştırıldı⁹⁰.

(83) Armeniya, 1893, br.4'ten aktaran Ovnanyan, *a.g.e.*, s. 190-191.

(84) Ovnanyan, *a.g.e.*, s. 308-309.

(85) Ovnanyan, *a.g.e.*, s. 309.

(86) Armeniya, 1894, br.39'dan aktaran Ovnanyan, *a.g.e.*, s. 309.

(87) Armeniya, 1894, br.44'ten aktaran Ovnanyan, *a.g.e.*, s. 310.

(88) Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Vilâyetlerinde reform yapma-
sına yönelik Berlin Antlaşması'nın 23. maddesi Bulgarlar tarafın-
dan Makedonya'nın bağımsızlığına giden yol olarak değerlendiril-
mektedir. Bu sebeple kurdukları Makedon-Bulgar komiteleri ile
eylemler yaparak süreci hızlandırmak istemişlerdir. Hatta Bulgar
hükümetleri dahi 23. maddenin uygulanması ve reformların yapıl-
ması için Osmanlı devletine nota vermişlerdir. Kristo Mançev,
Natsionalniyat Vprros na Balkanite, Akademichno Izdatelstvo "Prof.
Marin Drinov", Sofya, 1999, s. 145.

(89) Ovnanyan, *a.g.e.*, s. 310.

(90) Aynı yer.

Yine aynı gün Şumnu'daki Ermeni kilisesi "Aziz Meryem Ana"da bir ayin düzenlendi. Şehirdeki Ermeniler kiliseye geldi. Konuşmacılar Doğu Anadolu'daki olaylardan bahsederek büyük devletlerin yardım etmesini istediler. Burada da bir heyet oluşturuldu. Bu heyet yabancı devlet temsilciliklerine, II. Nikolay'a, Londra'da Ermeni mitingini düzenleme komitesine, Sen Petersburg ve Sofya'daki yaklaşık on iki gazetenin yazı işleri müdürlerine telgraflar çektiler⁹¹.

Mitingden iki gün sonra yine Şumnu'da, bu defa Bulgarlar bir miting düzenlediler. Amaçları Berlin Antlaşması'nın 23. maddesinin Makedonya için uygulanmasını sağlamaktı. Ayrıca Ermeni sorunu ile ilgili yakında yapılacak olan Avrupa Konferansı'nda Makedonya sorununun da gündeme getirilmesini istemektir⁹².

Sonraki günlerde Sliven, Dobriç, Plovdiv, Burgaz, Yambol, Ruse, Silistre gibi şehirlerde Ermeniler Doğu Anadolu isyanlarını desteklemek, olayları dünya kamuoyuna duyurmak amaçlı mitingler yaptılar. Bazen bir şehirde birkaç defa miting yapıldı. Bu mitinglerin büyük çoğunluğu, varsa şehirdeki Ermeni kilisesinden organize edildi ve şehir meydanlarında yapıldı. Her miting sonrasında büyük devlet temsilciliklerine, Ermeni Patrikliği'ne, Rus Çar'ına ve Bulgar Prens'ine telgraflar çekildi. Mitinglere Bulgarlar da katıldı ve Makedonya sorununu gündemde tutarak Ermeni sorunu ile birlikte çözülmesini istediler. Mitinglerde sıkça Ermeni-Bulgar işbirliğinden bahsedildi⁹³.

Bulgaristan'da bu tür mitingler ve eylemler yapılırken Anadolu ve İstanbul'da isyanlara katılmış olan bazı Ermeni komitecileri Bulgaristan'a kaçtılar. O yıllarda Bulgar Prensliği'nin Karadeniz limanları Varna ve Burgaz'da Ermeni mahalleleri vardı. Tuna nehri kıyısında bir liman kenti olan Rusçuk'ta, İstanbul'dan Avrupa'ya giden karayolu güzergâhındaki Filibe ve Sofya şehirlerinde de Ermeni mahalleleri bulunuyordu⁹⁴.

İstanbul'dan Varna üzerinden Bulgaristan'a kaçan Ermeni komitecilerinin yüz kişiden fazla olduğu, İçişleri Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na giden 13 Ocak 1896 tarihli bir yazıdan anlaşılmaktadır. Yine aynı yazıdan "Kefalonya" isimli Rum vapuru ile on yedi Ermeni'nin Varna'ya gittiği ve siyasi mülteci olarak kabul edildiği, öğrenilmektedir⁹⁵. Dolayısıyla Ermeni komitecilerinin böyle bir yol kullanarak Bulgaristan'a sığınmaları kolaylaştırılmıştır. Kaçan Ermeniler İstanbul ve Anadolu ile bağlarını koparmamış, karşılıklı haberleşerek eylemlerini sürekli hale getirmişlerdir. Meselâ; 10 Ağustos 1896 tarihinde Zaptiye Nazırı Hüseyin Nâzım Paşa, Başbakanlığa gönderdiği bir yazıda Varna'da bulunan Ermeni komitecilerinin İstanbul'daki komiteciler ile haberleştiklerini, aralarında bir toplantı yaptıklarını Lion, Agop ve Haçibey adındaki kişilerin bir eylem yapmak amacıyla Köstence yoluyla İstanbul'a gidecekleri haberlerinin alındığını belirterek uyarılarda bulunmuştur⁹⁶.

Ermeni komitecilerinin Bulgaristan ile İstanbul arasında mekik dokumaları Bulgar resmi makamlarının da dikkatini çekmiştir. Bulgaristan Prensliği'nin İstanbul'daki diplomatik temsilcisi Dimitrov, Başbakan Dr. K. Stoilov'a gönderdiği 23.08.1896 tarihli özel mektupta Osmanlı vatandaşı olan ama pasaportları bulunmayan Ermenilerin Bulgaristan üzerinden Avrupa'ya gitmeleri için gerekli emirlerin verilmesinin uygun olup olmadığı bildirilmesini istemektedir. Dimitrov'un mektubuna 29.08.1896 tarihinde cevap veren Başbakan Stoilov Bulgaristan'a gelen bütün Ermenilerin aileleri ile birlikte ücretsiz olarak yurt dışına çıkışına izin verilmesini, ancak Osmanlı Hükümeti'nin tepkisini çekmek için de bu ailelerin olaylara karışmamış kişilerden oluşmuş olduğuna dikkat edilmesi gerektiğini belirtmiştir⁹⁷. Bu ifadeden Bulgar

(91) Armeniya, 1894, br.44'ten aktaran Ovnanyan, *a.g.e.*, s. 311.

(92) Ovnanyan, *aym yer*, dipnot No:59.

(93) Ovnanyan, *a.g.e.*, s. 312-320.

(94) Yıldırım, *a.g.e.*, s. 92.

(95) Yıldırım, *a.g.e.*, s. 93.

(96) *Aynı yer*.

(97) Yıldırım, *a.g.e.*, s. 94.

yetkili makamlarının Ermeni komitecilerinin giriş, çıkış, faaliyet ve eylemleri konusunda yeterli ve ciddi tedbirler almadığını, anlamak mümkündür.

Ayrıca, Bulgaristan'da bulunan Ermeni komitecilerinin, Manuk Yemeniciyan ve arkadaşı Agop'un Londra'da ürettikleri sahte pasaport ve mühürler sayesinde Osmanlı top- raklarına girdikleri tespit edilmiştir⁹⁸.

Yine Ermeni komitecilerinin özellikle Varna üzerinden Anadolu'ya silah ve cep- hane gönderdikleri, bunun için de kadınları kullandıkları, Bulgaristan Komiserliği'nin 14 Şubat 1898 tarihli telgrafından anlaşıl- maktadır, bu bölgeden gelecek kadınların üzerlerinin aranması istenmektedir⁹⁹.

16 Ekim 1897 tarihli, Edirne Vali Vekili Arif Bey'in gönderdiği bir yazıdan, Amasyalı üç Ermeni'nin Varna'da yaptıkları bir bomba- yı Anadolu'ya götürmek istedikleri, ancak sı- nırdaki denetimler sebebiyle başka yollardan İstanbul'a ulaştırmak üzere olduklarının bel-irlendiği, anlaşılmalıdır. Yine bir başka ya- zıdan Ermeni komitecilerinin Gabrovo'dan Varna'ya geldikleri, oradan da bir geminin buğday ambarına 16 sandık dolusu silah ve patlayıcı saklayarak Mersin'e gönderdikleri öğrenilmektedir. Yine 31 Ekim 1906 tarihli Padişah'a sunulan bir belgeden, bir bomba makinesinin Varna yoluyla İstanbul'a getiril- meye çalışıldığı, bu amaçla kuyumcu Bedros Kalfayan ile ismi tespit edilemeyen bir şah- sın Varna'daki Ermeni komitesi ile görüşme- ye gittiği, hem bu şahısların hem de bomba makinesinin ele geçirilmesi için gerekenlerin yapılmasının istendiği, anlaşılmalıdır¹⁰⁰.

Dolayısıyla Bulgaristan'ın, İstanbul'da- ki ve Anadolu'daki Ermeni isyanlarına destek olmak ve çeşitli yerlerde terör eylemleri yap- mak için gerekli silah ve cephanenin üretil- diği veya bunların geçiş güzergâhı olduğu ve önemli merkezlerden biri haline geldiği, gö- rülmektedir.

3- Osmanlı Bankası Baskını

Anadolu'nun çeşitli şehir ve kasaba- larında başlayan Ermeni isyanlarına ilaveten İstanbul Ermenileri de Hınçak ve Taşnak komitelerinin öncülüğünde faaliyetlerini art- tırdılar. 1896 Haziran ayından itibaren özel-likle Taşnak komitesi gönüllü veya zorla ol- mak üzere İstanbul'daki Ermenilerden para toplamaya başladı. Vermeyenleri Türklerin ajanı olarak suçladı ve öldürdü¹⁰¹. İstanbul Ermenilerinden avukat Haçik Efendi, Dacat Vartabet ve Kumkapı Ana kilisesi rahibi Der Sükyas'a suikast yapıldı. Sükyas Haçik Ar- menak isimli 15 yaşındaki bir Ermeni çocu- ğu tarafından öldürüldü, diğerleri yaralandı. Ayrıca Osmanlı makamlarına bilgi verdikleri iddiasıyla Mampre Vartabet ile Mıgırdıç Tü- tuncüev, polis memuru Markar, Hacı Dikran, kandilci Onnik, zenginlerden Karagözyan ve Uncuyan Apik Efendiler komite tarafından öldürüldüler¹⁰². Bu suikastları Rusya'dan İs- tanbul'a gelen Vart Badrikyan'ın yaptığı an- laşıldı. Badrikyan yakalandı ve tutuklandı. Rus vatandaşı olması sebebiyle Rus elçiliğine teslim edildi. Bu defa yerine yine Rus Erme- ni'si olan Ohancanyan temsilci olarak geldi. İstanbul'da o sıralarda Taşnak komitesinin temsilcisi olarak Kafkasya'dan gelme Melik Yusufyan bulunuyordu¹⁰³.

Hınçak ve Taşnak komiteleri İstan- bul'daki diğer bazı küçük komitelerle de işbirliğine girdiler. Osmanlı Bankası'na ve Ermenilerin yaşamakta oldukları semtlerde eylemler yapılmasına karar verildi. Harekât planı ise aşağıdaki gibi kararlaştırıldı:

1. İstanbul'un çeşitli yerlerinde, Beyoğ- lu'nda, Ağa camii civarında, Tepebaşı, Galatasaray, Tünel civarı, Galata'daki Ermeni Büyük Merkez okulu ve Ga-

(98) Aynı yer.

(99) Yıldırım, a.g.e., s. 95.

(100) Aynı yer.

(101) Bojidar Samarciev, *Armenskiyat Vprios i Angliya (1894-1897)*, Sofya, 1987, st. 164.

(102) Esat Uras, *Tarihçe Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s. 507.

(103) Aynı yer.

lata köprüsünün iki ucundaki bina ve evlerden kiralık oda tutulacak.

2. Buralarda 8-10 kişiden oluşan komite üyeleri pusuda bekleyecek. Eyleme başladığında halkın üzerine ve Hükümet'in önemli noktalarına bombalar atılacak.
3. Ayrıca altı komiteci Zaptiye Bakanı Nâzım Paşa'ya suikast yapacak.
4. Beyoğlu'ndaki önemli sokaklara siperler kazılacak, öküzarabalarının içlerine taş ve kum doldurulmuş torbalar konulacak, gerekirse öküzarabaları çıkarılarak arabalar siper haline getirilecek.
5. Osmanlı Bankası ele geçirilecek ve dinamitle havaya uçurulacak.
6. Gerekli yerlere rahatça girebilmek için buraların anahtarları temin edilecek.
7. Eylem için Bulgaristan'daki komite merkezinden yüz tüfek getirilecek¹⁰⁴.

Ermeni komitesi yapacağı eylem ile ilgili hazırlıklarını tamamlarken bombaları da temin etme yoluna gitmiş, bunun için Üsküdar'da Arapkirli Serkiz ve Mikael isimli iki kardeşe sipariş vermişti. Sipariş edilen bombalar 753 adet idi ve bunların 12'si yirmi beşer kiloluktu. Üzerlerinde Ermeni İhtilâl Komiteleri Birliği'nin (Taşnak Komitesi) ilk harfleri vardı. Ayrıca 800 adet Amerikan malı tabanca da temin edilmişti¹⁰⁵.

Temmuz 1896'da Beyoğlu'ndaki Ermeni Uskuk'un evinde toplanıldı. Bu toplantıya Ermeni komitelerinin başkanları katıldılar. Eylemi Varto, Mar ve Boris isimli Kafkasya'dan gelmiş olan üç Rus Ermeni'si yönetecekti. Samatya'daki eylemi yapacak olanlara 200 adet bomba verildi. Üsküdar eylemini Taşnak komitesi başkanı Avo, Hasköy'deki eylemi Hraç üstlendi. Bombalar Ohannes tarafından Galata'daki İngiliz okuluna saklandı.

Eylem planlamalarından birkaç gün sonra Atina'dan Armen Garo (Karakin Pas-

tırmacıyan) İstanbul'a geldi. Karakin Pastırmacıyan Osmanlı Mebuslar Meclisi'nde Erzurum milletvekili olarak görev almış, hatta bir ara Batum'da Ruslar tarafından tutuklandığında Osmanlı Hükümeti'nin müdahalesi ile serbest bırakılmıştı¹⁰⁶.

Ermeni komitecileri bu baskın ve bombalama olayları ile Ermeni davasına büyük katkı sağlayacaklarını düşünüyorlardı. Böylece Avrupa'nın dikkatini bu davaya çekebilirlerdi¹⁰⁷.

Osmanlı bankası baskını bizzat eyleme katılmış olan Hraç (Hayık Tıryakyan-Trabzonlu) şöyle anlatmaktadır: "...14 Ağustos sabah altı buçukta toplandık baskına başlamak için altı kişi yetiyordu. Vedalaştık. Hosrov ve aynı zamanda Bulgarlar ile ilişkiden sorumlu, gerçek adı Pareyan olan Papken¹⁰⁸ altı kişiyi aldı. Geri kalanlar da hazır bekliyordular. Bomba torbaları omuzlarımızda, tabancalar elimizde evden çıktık. Bankaya yaklaştığımız zaman öncü arkadaşlarımızın attığı bomba ve silah seslerini duyduk. Heyecanla bankaya doğru koşmaya başladık. Caddede büyük karışıklık olmuştu. Herkes korku ve dehşet içinde sağa sola kaçışıyordu. Bankaya vardık ve içeri saldırdık. Kapının önünde bizden üç kişi yatıyordu. Birisi de yaralıydı¹⁰⁹.

Bizimkiler bankadan dışarıya ateş ederken bankanın memurları renkleri uçmuş bir şekilde titreyerek saklanmışlardı. Hareket etmemelerini, kendileri için korkacak bir şey olmadığını bağıarak söyledim. Bizi hırsız sanmışlardı. Bir ara korkuları geçti ama bombaların sesi duyulunca yine umutsuzluğa kapıldılar. Kısa zaman sonra yaptığımız hükümete karşı olduğunu anladılar. Çarpışmanın ortasında

(104) Uras, a.g.e., s. 507-508.

(105) Uras, a.g.e., s. 508.

(106) Uras, a.g.e., s. 508, dipnot No: 1.

(107) Ercüment Kuran, "Tarihte Türkler ve Ermeniler", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ed.) Hasan Celâl Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Genişletilmiş İkinci Baskı, Ankara, 2001, s. 43.

(108) Agop Garabedian, "Sitrudniçestvo i Sivmestni Deystviya Mejdu Armenskoto i Bilgarskoto Osvoboditelno Dvijenie v Kraya na XIX. vek i Naçaloto na XX. vek", *Bilgari i Armentsi Zaedno Prez Vekovete*, Tsentr za Izsledvaniya na Bilgarite, Eparhiyski Sivet na Armenskata Apostolicheska Tsirkva, Tangra TanNakRa İK, Sofya, 2001, s. 342.

(109) Uras, a.g.e., s. 509.

beş arkadaşla birlikte üst kata çıktım. Çatıya çıkarak bizden haber bekleyen arkadaşlara başaramızını bildirecektim. Bu arkadaşlarımızın görünce isteklerimizi belirten bir mektubu altı devlet temsilcisine sunacaktı. İlk işim mendili çıkararak dışarıya sallamak oldu. Sonra da mendili bacaya bağladım. Arkadaşımız Margo belirlediğimiz evin çatısından bizi gördü. Sevinçle dışarı atıldı. Ben ise binanın kenarından sokağı kontrol ettim. Aşağıda siviller ve askerler vardı. Orta boy bir bomba attım. Haykırışlar oldu. Kaçıştılar. Yaralılar ve ölümler vardı. Onları kaldırıyorlar yerlerine yeni askerler geliyordu. Birkaç bomba daha attım. Bombalar saçılacak sonuçlar veriyordu. Dokunduğunu derhal öldürmüyor, etlerini parçalıyor, acı içinde kıvrandırıyor. Büyük bombalar ise top sesi çıkarıyorlardı. Etrafa dehşet saçıyorlardı... Yanımda bankayı havaya uçuracak kadar dinamit vardı. Aşağıya indim. Garo ile birlikte müdürün odasına gittik. Orada hükümetin yetkilisi vardı. İleri sürdüğümüz şartları yazdırdık. Buna göre:

16

- a- Bütün memlekette huzur ve güvenliğin sağlanması,
- b- İsteklerimizin yerine getirileceğinin büyük devletler tarafından garanti altına alınması,
- c- Baskına katılanların serbest bırakılması ve haklarında soruşturma yapılmaması,
- d- Şartlarımız kabul edilmediği takdirde bankayı kendimizle birlikte havaya uçuracağız,¹¹⁰ dedik.

Baskına katılan arkadaşlarımızdan üçü ölmüş, altısı yaralanmıştı. On yedi kişi kalmıştık. Bombalar azalmıştı. Arkadaşlar pencereye yakın siper almışlar, kapıya yaklaşanlara ateş ediyorlardı... Saat beşten sonra sağ kalan arkadaşların isimlerini yazmaya başladım. Artık karanlık basmış ışıklar yanmıştı. Dört saat hücum dokuz saat savunma durumunda kalmıştık. Uğradığımız zararlar verdiğimiz kurbanlar çoktu. Düşmanın kayıpları daha büyüktü. Yaralılar inleyerek yerlerde yatıyorlardı. Acıları dayanılmaz olmalıydı. Askerler yavaş yavaş bankanın önünden çekildiler. Ama silahları bize dönüktü.

On üç saat bankada kaldık. Çoğu Avrupalı yüz elli kadar memur önümüzde fareler gibi titriyor, izinsiz bir adım dahi atamıyorlardı. Yerlerinden kılmadalarına izin vermiyorduk...¹¹¹.

Taşnak komitesinin İstanbul'daki Merkez komitesi daha eylemin başında uluslararası kamuoyuna isteklerini ileri süren bir bildiri yayınladı. Bu bildiriyle, artık diplomasi oyunlarının zamanının geçtiği belirtildi ve 12 maddeden oluşan istekler sıralandı¹¹². Bu istekler arasında;

1. Ermenistan için altı büyük devlet tarafından seçilecek, aslen Avrupalı olan bir baş komiser.
2. Bu Başkomiser tarafından uygun görülen valilerin, mutasarrıfların, kaymakamların Padişah tarafından onaylanması.
3. Yerli milis, polis ve jandarma teşkilâtının, Avrupalı subayların komutası altında kurulması.
4. Avrupa sistemine göre adli reformun yapılması.
5. Din ve basın hürriyeti ile eğitim-öğretim hürriyetinin verilmesi.
6. Geçmiş ve şimdiki vergilere af getirilmesi.
7. Ermeni göçmenlerin ve siyasi tutukluların genel af ilan edilerek, serbest bırakılması.
8. Ermenistan şehirlerinden birinde oturacak olan ve Avrupalı devlet temsilcilerinden oluşacak olan bir komisyonun yukarıdaki maddelerin uygulanmasını sağlaması, bulunuyordu¹¹³.

Banka sabahtan işgal edilmiş ve akşam kadar çatışmalar sürmüştü. Bu olayı fırsat bilen Ermeni Patrikhanesi ve Taşnak komitesi Avrupa devletlerinin müdahalesini istemiş-

(110) Uras, a.g.e., s. 510.

(111) Aynı yer.

(112) Ayrıntılı bilgi için bkz., Uras, a.g.e., s. 511-512.

(113) Samarciev, a.g.e., s. 168; Uras, a.g.e., s. 511-512.

lerdi¹¹⁴. Banka baskınında taraflar arasında yapılan görüşmeler sonucu Osmanlı bankası müdürü Aubeineau ve tercümanı, Ermeni teröristler ile görüşerek onların isteklerini padişaha iletmek üzere izin almıştı. Böylece bankanın genel müdürü Sir Edgar Vincent ve Rus elçiliği baş tercümanı Maksimov, II. Abdülhamid ile görüşmeye gittiler. Padişah daha büyük felakete sebep olmamak şartıyla işin çözümlenmesini Maksimov'a verdi.

Maksimov, yaptığı görüşmelerden sonra bankaya baskın yapanların şartlarının büyük çoğunlukla kabul edildiğini, daha fazla adam ölmesinin Ermeni davasına bir faydası olmayacağını, üstelik Avrupa'nın desteğini de kaybedeceklerini, teslim olurlarsa tutuklanmayacaklarının ve bir gemi ile yurt dışına çıkabileceklerinin sözünü Padişah'tan aldığını belirtmiş, teröristleri ikna etmiştir. Bunun üzerine eyleme katılan Ermeni teröristlerden on yedisi¹¹⁵ bankadan çıkarak Rus elçiliği baş tercümanı Maksimov ile birlikte rıhtıma inmiş, banka genel müdürünün yatına binerek¹¹⁶ Marsilya'ya gitmek üzere denizdeki Gironde gemisine geçmişlerdir¹¹⁷.

Osmanlı Bankası baskını ile ilgili Fransız Elçiliği Maslahatgüzar'ı Fransa Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 21 Ağustos 1896 tarihli raporunda, Ermeni ihtilâlcilerin Osmanlı bankasını sardıklarını ve muhafızları öldürerek bankayı işgal ettiklerini, Ermeniler ile polisler arasında karşılıklı silahlı çatışma olduğunu, bunun üzerine Türk halkının ellerinde sopa ve bıçaklarla Galata ve Beyoğlu'ndaki Ermenileri öldürmeye başladıklarını, dükânların ve evlerin yağmalandığını¹¹⁸, Ermeni teröristlerin bir bildiri yayınlarak Padişah'ı ve Ermeni davasını desteklemeyen Avrupa devletlerini kötülediklerini, kendileri ile birlikte bankayı, hükümet belgelerini ve paraları havaya uçurmak tehdidinde bulduklarını, iletmiştir¹¹⁹.

Yine Fransız Elçiliği Maslahatgüzar'ının 27 Ağustos 1896 tarihinde; Osmanlı bankası baskını üzerine büyük devletlerin el-

çilerinin bir araya geldiği, banka genel müdürü Sir Edgar Vincent ve Rus elçiliği baş tercümanı Maksimov'un, Ermeni komiteleri hakkında garanti vermesi üzerine Padişah'ın bunların hayatını bağışladığı ve gemi ile yurt dışına çıkarılmalarına izin verdiği, Ermenilerin gemiye binmeden önce silahlarını teslim edeceklerini, raporladığı görülmektedir¹²⁰.

Marsilya'ya gitmek üzere Gironde gemisine bindirilen Ermeni teröristler ile yapılan bir görüşmeyi F.A. Barker İngiltere elçisine rapor halinde sunmuştur. Bu raporda yer alan bilgiler şöyledir; Osmanlı bankasına baskın yapılması olayı üç ay kadar önce yabancı ülkelerdeki Taşnak komiteleri tarafından kararlaştırılmıştır. Bundan sonra çeşitli komitelerin başkanları üç hafta önce İstanbul'a gelmişlerdir. Eylem programında sadece Osmanlı bankası değil başka yerlerin de olduğu anlaşılmıştır. Ermeni teröristler İstanbul Hükümeti'ni, Ermeni Patrikhane'sini¹²¹, İstanbul'un Makriköy'e kadar olan kısmını, Galata tarafında ise Osmanlı bankasını ve Credit Lyonnais bankasını işgal ile Voyvoda karakoluna bomba ile hücum edilmesini, Beyoğlu yönünde de Galatasaray polis karakoluna ve Aya Tiryada Rum kilisesine bombalı saldırı yapılmasını kararlaştırmışlardır. Türklerin şüphelenmesi üzerine başta Patrikhane olmak üzere bazı yerlerin bombalanmasından vazgeçilmiştir. Bombalar ve dinamitler İstanbul'dan temin edilmiştir¹²².

Ermeni teröristler Osmanlı bankasının işgal sebeplerini şöyle sıralamışlardır:

1. Bu banka sahipleri çeşitli devlet vatandaşları olduğundan, ilgili devletler vatandaşlarının canını kurtarmak için

(114) Niyazi Ahmet Banoğlu, *Ermeni'nin Ermeni'ye Zulmü*, Gündüz Matbaası, Ankara, 1976, s. 17.

(115) Şimşir, *a.g.e.*, s. 84.

(116) Ercüment Kuran, "Ermeni Meselesi'nin Milletlerarası Boyutu (1877-1897)", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu*, 8-12 Ekim 1984, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, Kurtuluş Ofset basımevi, Ankara, 1985, s. 24.

(117) Uras, *a.g.e.*, s. 513.

(118) Samarciev, *a.g.e.*, s. 168.

(119) Uras, *a.g.e.*, s. 514.

(120) Uras, *a.g.e.*, s. 515.

(121) Samarciev, *a.g.e.*, s. 168.

(122) Uras, *a.g.e.*, s. 517.

Türklerden istenilenlerin alınması konusunda kendilerine yardım edeceklerdi.

2. Banka savunması ve kuşatması en kolay olan binaydı.
3. Binanın dinamitle yıkılmasından, mal ve paraların yok olmasından dolayı devletler malî zarara uğrayacaklardı.
4. Banka şehrin en göze çarpan binasıydı. Ermeni davasını Ermeni halkına anlatabilmek, pasif kalan Ermenilerin korkularını ortadan kaldırmak için yapılmıştı.

Bankayı işgal sırasında çok fazla bomba kullanmalarının sebebi yeni bir silah olması sebebiyle korku ve dehşet saçmasıydı... Saldırganların hepsi, üç komite başkanı ayrı tutulursa, Türk vatandaşı ve hamal idiler...¹²³.

Teslim olarak yurtdışına çıkarılan Ermeni teröristlerden yakalanamayanlar İstanbul'da kalmışlardı. Jandarma ve polisin sıkı takibi sebebiyle ortalıkta dolaşmaları tehlikeliydi. Bunların arasından Yusufyan takma adlı Boris İvanov ve dört eylemcinin İstanbul'dan çıkarılması gerekiyordu. Bu işi D. Lyapov önderliğinde yerel Makedonya komitesindeki bir grup Bulgar üzerine aldı. Bu Bulgarların arasında Galatasaray lisesinde öğrenci olan V. Rodev, Tr. Doresvki, Al. Petrov, Dr. G. Nikolov, Blagoy Orlov ve öğretmen Flora Dimitrova vardı. İstanbul'daki bu kişiler ve Bulgar esnafın yardımları sayesinde beş Ermeni teröristi sahte Bulgar isimleri ve pasaportlarla bir Avusturya gemisine bindirilerek kaçırılmışlardır. D. Lyapov'un refakatinde Burgaz'a getirilen bu Ermenilerin bazıları Cenevre'ye, bir kısmı da Rusya'ya gitmiştir¹²⁴.

Ermeni teröristler Burgaz'a gelirken yanlarında sandıklara yerleştirilmiş çok sayıda dinamit, silah, mermi ve fişekler getirmişler, bunlar Makedonya İç Devrimci Örgütü temsilcilerine teslim edilmiştir¹²⁵.

Osmanlı bankası baskınının yapılması, jandarma, polis ve birçok sivilin Ermeni terö-

ristlerce öldürülmesine Müslüman halk çok sert tepki göstermiştir¹²⁶. Özellikle hamallar ellerine geçirdikleri bıçak ve sopalarla Ermenilerin üzerine yürümüşler ve birçok Ermeni'nin ölümüne sebep olmuşlardır¹²⁷.

Meydana gelen olayları araştırmak üzere bir Askeri Komisyon kurulmuştur. Bu Komisyon'un raporunda: İstanbul'un Hasköy, Kasımpaşa, Galata, Beyoğlu, Samatya, Bahçekapı, Karagümrük, Salmatomruk, Eyüp ve Fener ilçelerinde meydana gelen olaylar, bu olaylarda ölen ve yaralananların sayısı, Ermeniler tarafından bu konuda verilen abartılı rakamlar, ele geçirilen silahlar, bunların cins ve sayıları, tutuklananlar, görevini kötüye kullanan polis ve jandarmalar hakkında yapılan işlemler anlatılmıştır¹²⁸. Keza olaylar devam ettiği sırada Osmanlı Hükümeti Başbakan Rıfat imzalı bir bildiri yayınlamış, kolluk kuvvetlerinin isyancıları etkisiz hale getirirken özenli davranmalarını istemiştir¹²⁹.

Bombalamalardan ve İstanbul'da meydana gelen olaylardan sonra Rusya ve Bulgaristan'a doğru bir Ermeni göçü başlamıştır. Rusya'ya giden Ermeniler daha çok Anadolu'dan göç ederken Bulgaristan'a gelenler İstanbul'dan göç etmiştir. Bunlar Burgaz ve Varna limanlarını kullanmışlardır. Bulgar hükümeti ülkeye gelen Ermenilere kucak açmış, "Bulgaristan", "Boris" ve "İstanbul" isimli gemilerle göçmen Ermenileri İstanbul'dan Varna'ya ücretsiz getirmiştir¹³⁰.

Bu göçmenler hakkında 15 Ekim 1896 tarihinde Rusya'nın Varna Başkonsolosu K. Çerkaski P. Botkin'e şu bilgiyi vermektedir: "*İstanbul'dan Varna'ya gelen Ermeni göçmenlerin sayısı son zamanlarda azalmıştır. Haftalık 20 ile 50 kişi gelmektedir. 12 Ağustos'tan bu güne*

(123) Uras, a.g.e., s. 518-519.

(124) Garabedian, a.g.m., s. 343.

(125) Garabedian, a.g.m., s. 344.

(126) Kuran, a.g.m., s. 24.

(127) İsmail Hami Danişmend, *Osmanlı Tarihi*, 4.Cilt, Türkiye Yayınevi Tarih Serisi, İstanbul, 1961, s. 336.

(128) *Osmanlı Belgelerinde Ermeni isyanları (1896-1909)*, C.III, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 2009, s. 3-46.

(129) *Osmanlı Belgelerinde Ermeni isyanları (1895-1896)*, C.II, Başbakanlık Basımevi, Yayın No: 96, Ankara, 2008, s. 157.

(130) Ovnanyan, a.g.e., s. 323.

kadar Varna'ya gelen Ermeni göçmenlerin sayısı 14 000'dir"¹³¹.

Sonraki aylarda Türk hükümeti İstanbul'dan kaçan bu Ermenilerin Taşnak ve Hınçak komitesi üyeleri olduklarını, aralarından suçlu olanların iade edilmesini Bulgar hükümetinden istemiştir. Ayrıca, Türk hükümeti Osmanlı bankası baskını yapanların Bulgaristan'dan gelen Ermeniler olduğunu, bombalamaların onlar tarafından yapıldığını, hatta padişaha karşı bazı eylem planlarının Bulgaristan'da hazırlanmakta olduğunu ileri sürmüştür¹³². Bulgar hükümeti ise ileri sürülen bu iddiaların gerçek olmadığını belirtmiş ve reddetmiştir. İki hükümet arasında bu konuda karşılıklı notalar verilmiştir¹³³.

İstanbul'dan göç ederek Varna'ya giden Ermenilerin bir kısmı Bulgaristan'ın çeşitli köy, kasaba ve şehirlerine yerleştiler. Yerli Ermenilerle beraber Bulgar halkı ve Bulgar hükümetinin maddi ve manevi yardımlarını aldılar. Bu yardımların organizasyonu için "Ermeni Göçmenlere Yardım Komisyonu" kuruldu¹³⁴. Diğer taraftan daha İstanbul'da iken Avrupa ticareti ile tanışmış olan Ermeniler, oralardan yeni ürünler ithal ettiler. Bu ürünleri daha ucuza Bulgaristan piyasasında satmaya başlayan Ermeniler yerel tüccarı zor durumda bıraktılar. Dolayısıyla Bulgar esnaf ve tüccarının bu Ermenilerle rekabet etme imkânı gittikçe zorlaştı.

1897 yılından itibaren Bulgar esnafı ve tüccarı hükümete toplu dilekçeler vermeye başladılar. Bunun üzerine hükümet sokak ve caddelerde yapılan işporta ticaretini yasakladı. Üstelik çıkardığı bir yönetmelikle 15 Mart'a kadar Ermeni göçmenler iş bulmaz ve çalışmazlarsa Bulgaristan'ın iç bölgelerine göç ettirileceklerdi¹³⁵. Böylece bu tarihten itibaren Bulgar yönetiminin emriyle yerli makamlar işsiz Ermeni göçmenleri zorla evlerinden alarak Bulgaristan'ın iç kısımlarına sürdüler. Hatta geçici işi olanlar, küçük bir dükkânı olanlar ve perakende ticaret yapanlar bile göç ettirildiler¹³⁶.

Ermeni göçmenlere yönelik bu uygulamaya Bulgaristan Sosyal Demokrat Partisi ve onun yayın organı olan "Sosyalist" gazetesi tepki gösterdi. Konuşmalar ve yayınlanan haber ve makalelerle bu uygulama eleştirildi. Uygulamaya son verilmesi istendi. Kanuna uymayan varsa bireysel olarak cezalandırılması, ama öncelikle kendilerine iş verilmesi gerektiği dile getirildi.

Burjuva Partileri ise işsiz Ermenilerin Bulgaristan'ın iç kısımlarına göç ettirilmesi uygulamasını savundu. Burjuva gazeteleri de bu doğrultuda yayınlar yaptılar. Bu yayınlardan birinde: "Bu Ermeniler bizim esnaf ve tüccarımıza kötülük getirdiler. Bizim dükkân çalışanlarımız işsiz kaldılar. Ermeniler ayaklarına hiç acımadan bütün gün sokak sokak dolaşip ticaret yapıyorlar. Amerika Birleşik Devletleri bu Ermenilerin hasta ve muhtaç olanlarını ülkesine kabul etmiyor. Biz niye almak zorundayız? Herbalde Amerikalılardan daha zengin değiliz" diye yazılmıştı¹³⁷.

Bazı gazeteler ise daha 1896'dan itibaren bu Ermeni göçmenlerin Bulgaristan'a alınmaması gerektiğini, Bulgar ve Romen sınırının bunlara kapatılmasını ve ülkede olanların sınır dışı edilmesini isteyen yazılar yayınladılar¹³⁸.

Bu tepkilerden etkilenen Bulgaristan hükümeti Ermeni esnaf ve tüccarlardan yüksek paralar tutan patent istemeye başladılar. Bulgar Millet Meclisi'nde bunu destekleyici çeşitli konuşmalar yapıldı ve yeni bir kanun teklifinde bulunuldu. 42 milletvekilinin imzasını taşıyan bu teklif hakkında İvan Abraşev bir konuşma yaptı. Abraşev, son yıllarda çok miktarda Ermeni ve Yahudi'nin Bulgaristan'a göç ettiğini, bu göçün devam ettiğini ve bunu engellemek için bir kanun olmadığını, başka

(131) Arhiv na Vinşnata Politika na Rusiya (AVPR), f. Politarhiva, d. 1298(1896), l. 427'den aktaran Ovnanyan, a.g.e., s. 325.

(132) Ovnanyan, a.g.e., s. 332.

(133) Ovnanyan, a.g.e., s. 333, dipnot No: 135.

(134) Ovnanyan, a.g.e., s. 336.

(135) Ovnanyan, a.g.e., s. 355.

(136) Ovnanyan, a.g.e., s. 356.

(137) Ovnanyan, a.g.e., s. 356-357.

(138) Pyuzantion, 1898, br. 432'den aktaran Ovnanyan, a.g.e., s. 357.

ülkelerin bu göçmenleri kendilerine faydaları olmadığı için almadığını, bu göçmenlerin gittikleri ülkeye fayda değil zarar getirdiğini, bir tarım ülkesi olan Bulgaristan'ın, yaptıkları ticaret ile ülkeye zarar veren bu vurguncular yerine, çiftçiye ihtiyacı olduğunu, belirtti. Ermeni ve Yahudilerin Bulgaristan'a göç etmesini yasaklayan bir kanun teklifinde bulundu¹³⁹.

4- Selânik'te Terör

İstanbul'da Ermeni teröristleri Osmanlı bankası baskını dâhil birçok yerde terör eylemleri gerçekleştirirken Balkanlarda, özellikle Makedonya'da Bulgar komitecileri de yeni bir isyanın ön hazırlıklarını yapıyorlardı. Daha önce Doğu Rumeli Vilâyeti'nin Bulgaristan'a katılmasından sonra en önemli milli görev olarak Makedonya'nın da Bulgaristan'a dâhil edilmesi düşüncesiyle bir Yukarı Cuma (Cuma-i Bâlâ) isyanına teşebbüs edilmiş,¹⁴⁰ Eylül 1902'deki bu isyana şehre bağlı 15 köy halkı toplam 2500 kişiyle ayaklanmış ancak başarısız olunmuştu¹⁴¹. Buna rağmen isyan eylemlerine devam etmek gerekiyordu. Çünkü Bulgar Ekzarhlığı'na bağlanmış olan Bulgar halkının morali bozulur ve isyana katılmaktan vazgeçebilirlerdi. Hatta Bulgaristan'ın Kuzeydoğu bölgelerindeki halk ellerindeki silahları Osmanlı makamlarına teslim etmeye başlamışlardı. Bu sebeple Makedonya İç Devrimci Örgütü liderleri, örgütün dağılması için, yeni bir isyanın başlatılması taraftarıydılar. Makedonya İç Devrimci Örgütü Merkez Komitesi'nin tutuklu bulunan ve 1902 yılında Anadolu'daki hapisshanededen çıkan iki üyesi Tatarçev ve Matev, yeni Merkez Komitesi'nin Selanik'teki başkan ve üyeleriyle buluştular. Buradan Sofya'ya geçerek yapılacak genel bir halk ayaklanmasını planlamaya başladılar¹⁴².

O sıralar Makedonya İç Devrimci Örgütü'nün Selanik Merkez Komitesi'nin başında Garvanov bulunuyordu. Garvanov bir genel isyan çıkarılması taraftarıydı. Av-

rupa diplomasisi de böyle bir harekete taraftar görünüyordu. Makedonya komitelerinin ikna edilmesi ve ortak amaç uğruna bir araya getirilmesi, ayrıca isyan zamanının da belirlenmesi gerekiyordu. Bu sebeple Garvanov Selanik'te bir kongre düzenlemeyi ve örgüt liderlerini davet etmeyi kararlaştırdı. Aynı zamanda da örgütün Sofya'daki yurtdışı temsilciliğine bir muhtıra göndererek, kendisine göre isyanın niçin öne alınması gerektiğini belirten düşüncelerini açıkladı¹⁴³. Örgüt liderleri arasındaki tartışmalar sebebiyle genel isyan konusunda ortak bir karar alınamadı. Bu sebeple yeni bir strateji belirlenmesine gidildi. Buna göre devrimci gruplar ovalarda Osmanlı ordusuyla savaşıyorlar ve huzursuzluğu arttıracaklardı. Diğer taraftan ise şehirlerde çeteler oluşturacak ve halkı da genel bir isyana hazırlamak amacıyla kesintisiz terör havası estireceklerdi. Bu fikir Petrov ve Delçev'den çıkmıştı. Delçev, fikir ileri sürmekle yetinmeyip terör eylemleri konusunda uzman Mihail Gercikov ile temas kurdu. Gercikov Cenevre'deki yüksek öğrenimi sırasında buradaki Ermeni terör komiteleri ile tanışmış, onlardan eylemler konusunda bilgi almıştı¹⁴⁴.

Gercikov, Delçev'e terörist hücreler oluşturulmasını önerdi. Bu hücreler Makedonya İç Devrimci Örgütü'nden bağımsız çalışacaklardı. Ayrıca terör yapılması metodlarını anlatan bir Fransız anarşistin broşürü Bulgarcaya çevrilerek basıldı¹⁴⁵. Yeni stratejiyi denemek ve uygulamak amacıyla Delçev Osmanlı topraklarına geçti. O sırada, 10 Şubat 1903 tarihinde, Serez bölgesi devrimci örgütlerinin toplantısında bir genel isyan başlatmak yerine terör eylemleri yapılmasının uygun olduğuna karar verildi. Artık teröristlerin bu eylemler için dinamit kullanmalarını öğrenmeleri gere-

(139) Ovnanyan, *a.g.e.*, s. 358.

(140) Ayrıntılı bilgi için bkz. Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Nu:123, Çev. İhsan Catan, İstanbul, 2001, s. 149-171.

(141) Anton Pirvanov, *a.g.m.*, s. 377.

(142) Adanır, *a.g.e.*, s. 172.

(143) Hristo Silyanov, *Osvoboditelnye Borbi na Makedoniya*, C.I, Sofya, 1933-1943, s. 201. Adanır, *a.g.e.*, s. 173.

(144) Adanır, *a.g.e.*, s. 174.

(145) V Makedoniya i Odrinsko, Spomeni na Michail Gercikov, Sofya, 1928, s. 48'den aktaran Adanır, *a.g.e.*, s. 175.

kiyordu¹⁴⁶. Makedonya İç Devrimci Örgütü üyeleri arasında bir genel isyan çıkarılması veya köy, kasaba ve şehirlerde terör eylemleri yapılması konusunda tartışmalar ve anlaşmazlıklar devam ediyordu. Uluslararası ortam da dikkate alındığında hem Bulgar hükümeti bir isyana kalkışıldığında yardımda bulunamayacağını söylüyor, hem de Rusya ve diğer Avrupa devletleri Makedonya’da reform yapılmasını Osmanlı Devleti’nden isteyeceklerini açıklıyorlardı. Ayrıca bir siyasi af çıkarılması için uğraşacaklardı.

Nitekim, kısa zamanda siyasi suçluların salıverilmesine yönelik Osmanlı Padişah’ı ikna edilmiş, af çıkmıştı. Bu aftan sadece Selanik’te 511 kişi faydalanmıştı. Bölgedeki üç ilde toplam 2000 kişi hapisanelerden çıkmıştı. Bu aftan faydalanan Bulgarların bir kısmı tekrar terör eylemleri yapmak üzere çetelere katılmıştı. Bu af, genel isyan çıkarmayı düşünen Makedonya İç Devrimci Örgütü için bir fırsat, bölgedeki Müslümanlar için huzursuzluk kaynağı olmuştu¹⁴⁷.

Genel isyan yerine terör eylemlerinin daha etkili olacağını düşünen Delçev ve Petrov gibi bazı liderler faaliyetlerine devam ettiler. Delçev çetesiyle birlikte, 1 Nisan 1903’te, Drama yakınlarındaki Angista’da bir demiryolu köprüsünü havaya uçurdu¹⁴⁸. Daha sonra Selanik’e giderek burada yeni eylemler planladı. Öncelikle “Gemiciler” adlı bir anarşist grup ile temas kurdu.

Anarşist düşünce Makedonya İç Devrimci Örgütü’ne “Makedon Gizli Devrimci Komitesi” vasıtasıyla gelmiştir. Bu komite 1898’de İsviçre’de Bulgar ve Makedon öğrenciler tarafından kurulmuştur¹⁴⁹. Öncesi 1896 yılına dayanmaktadır. O yıl Filibe’de Bulgar Milli bankası müdürünün oğlu lise öğrencisi Mihail Gercikov ve arkadaşı Filibe metropoliti Natanail Ohridski’nin torunu Petır Mancukov¹⁵⁰ ile Velesli bir Makedon olan J. Bojkov, Makedonya’nın kurtuluşu için çalışmak üzere bir araya geldiler. Ertesi yıl ise Gercikov ve Mancukov eğitim amacıyla gittikleri Cenevre’de, aralarında Mercanov’un

da bulunduğu yeni bir çevre edindiler. Ayrıca, bu öğrenciler Rus göçmenleri ile tanıştılar. Onlardan etkilendiler. Birlikte hareket ettiler. Rus Bakunin taraftarı oldular¹⁵¹.

Bu öğrencilerin faaliyetleri hakkında kesin bilgi olmamasına rağmen onlar yasadışı “Makedon Gizli Devrimci Komitesi Çağrısı” adlı bir broşür bastırdılar. 1898’de aynı adı taşıyan bir dergi çıkardılar. Daha sonra “İntikam” adlı bir dergi daha yayınladılar¹⁵². Bu grup kendisini, Makedonya’nın tam bağımsızlığı için çalışan bir grup olarak tanıttı.

Bu gruptan Gercikov ve arkadaşları 1899’da Bulgaristan’a döndüler. Gercikov Makedonya İç Devrimci Örgütü’ne katıldı. Terör ve sabotaj eylemleri yapma taraftarıydı. Mancukov ve Mercanov anarşist düşüncede olmalarına rağmen örgütlere girmediler. Dışarıdan destek verdiler. Yine de Osmanlı Devleti topraklarında terörist faaliyetler yürütmek ve yabancı devletlerin yatırımlarına zarar vermek üzere sahte isimlerle Makedonya’ya girdiler. Bazı Rus devrimcileri ile temasa geçtiler. Terörist eylemler için planlar yaptılar¹⁵³. Bu planları yeni kurulan Yüksek Makedon komitesine sundular. Eylem planları arasında Osmanlı Padişah’ına suikast yapılması bile vardı¹⁵⁴.

Daha sonra görüleceği gibi, Ermeni komitelerinin Padişah II. Abdülhamid’e yaptıkları bombalı suikast girişimi, Bulgar teröristleri tarafından da düşünülmüştü. Bükreş’te bulunan Hristo Botev, St. Zaimov gibi devrimciler sultana suikast yapılması hevesine kapılmışlardı. Slavi Mercanov’un grubu da bu düşüncede idi¹⁵⁵. Hatta Mercanov,

(146) Adanır, *aynu yer*.

(147) Adanır, *a.g.e.*, s. 179.

(148) Mersiya Makdermot, *Svoboda İli Smırt, Biyografiya na Gotse Delçev*, Nauka i İzkustvo, Sofya, 1979, s. 273; Ch. Andonovski-Polyanski, *Gotse Delçev i Negovoto Vreme*, Üsküp, 1972, s. 75’ten aktaran Adanır, *a.g.e.*, s. 182.

(149) Adanır, *a.g.e.*, s. 183.

(150) Adanır, *aynu yer*, dipnot No: 78.

(151) Silyanov, *a.g.e.*, C.I, s. 244.

(152) Adanır, *a.g.e.*, s. 183.

(153) Şatev, *a.g.e.*, s. 42.

(154) Adanır, *a.g.e.*, s. 184.

(155) Hristo Silyanov, “Atentatı Protiv Sultana i Armeno-Makedonski-te Revolütsionni Vrızki”, *Makedonski Pregled*, god. XI, kn. 3-4, Sofya, 1939, s. 163.

Sokolov ve Mancukov İstanbul'a gelmişler, keşif yapmışlar ve Sultan Abdülhamid'in öldürülüp öldürülemeyeceğini anlamaya çalışmışlardır¹⁵⁶. Sultan'a yaklaşamayacağı ve bombalı suikast yapılmasının mümkün olmadığı kanaatine vararak dönmüşlerdir¹⁵⁷.

Osmanlı topraklarında terör eylemleri yapılması düşüncesi planlama aşamasını geçince mali destek arayışına başlandı. Yüksek Makedon komitesi şefi B. Sarafov eylemleri mali açıdan destekleyeceğini söyledi. Bunun üzerine Balkanlarda anarşist, komplocu, sabotajlar yapacak ve terör eylemlerinde bulunacak olan bir grup ortaya çıktı. Bu grubu oluşturanlar daha çok Filibe, İstanbul ve Selanik'tendi. Cenevre üzerinden uluslararası anarşist gruplarla temasları vardı. Özellikle Bulgar teröristleri İstanbul ve Selanik'teki Ermeni teröristleri ile birlikte çalışmaktaydı¹⁵⁸.

Osmanlı Devleti'ne yönelik terör eylemleri hazırlanırken, 1900 yılı başlarında birbirine paralel iki eylem planlanmıştı. Bunlardan biri Selanik'teki Osmanlı bankasının bombalanması iken diğeri, Ağustos 1896'da Ermeni teröristlerin yaptığı eylem türüne benzer şekilde, İstanbul'daki Osmanlı bankasının bombalanması idi. Her iki eylemle ilgili Bulgar ve Ermeni teröristler işbirliği yapmışlar, bilgi alış-verişinde bulunmuşlar, silah temin etmişler ve eylemlere aktif olarak katılmışlardır. Selanik ve İstanbul'daki Osmanlı bankasının bombalanmasının tercih edilmesi, daha önce de değinildiği gibi, Avrupa devletlerinin Osmanlı topraklarındaki yatırımlarının zarara uğratarak dikkatlerini Ermeni, Bulgar ve Makedon davalarına çekmekti. Bu banka ve şubelerindeki paraların İngiltere, Fransa, İtalya, Belçika ve diğer kapitalist devletlerin paraları olduğu varsayıyordu¹⁵⁹.

Selanik ve İstanbul'daki eylemlerin aktif katılımcısı olan terörist Bulgar Pavel Şatev, yazdığı anılarında eylem hazırlıklarını ayrıntıları ile anlatmış, amaçlarını belirtmiş ve katıldığı eylemleri itiraf etmişti¹⁶⁰.

Şatev'in anlattığına göre her iki eylem ile ilgili planlama yapılması, Selanik ve İstanbul'da aynı zamanlı tünellerin kazılmaya başlanması¹⁶¹ eylemlerin başarıya ulaşacağı havası yaratmıştı. Teröristlerden Slavi Mercanov, Selanik'teki Ermeni komitesi ve Makedonya İç Devrimci Örgütü Merkez Komitesi ile temasa geçmiş¹⁶², Delçev de Mercanov'un daha önce ilişki kurduğu "Gemiciler" grubunun oluşturduğu suikastçılar ile bir araya gelmişti.

Selanik'teki bu grup Makedonya'nın Veles şehriden gelen liseli öğrencilerden oluşmaktaydı. Yordan Yordanov da Selanik'e gelerek Veles'teki arkadaşları Konstantin Kirkov, İliya Trıçkov, Vl. Pingov ve Todor Organciev'i de yanına çağırıldı. Hep birlikte "Gemicilere" katıldılar. Ayrıca Makedon İç Devrimci Örgütü Merkez Komitesi üyesi ve açıkça terörist olduğu bilinen Yukarı Cuma'lı Dimitir Koştanov da onlara katıldı¹⁶³.

"Gemiciler" isimli terörist grup 1900 yılında Selanik'teki Osmanlı bankası binasının karşısında bir dükkân kiraladılar. Planladıkları eylemlerini gerçekleştirmek amacıyla sokağın diğer tarafına doğru tünel kazmaya başladılar. Tünel 1903'te bitirildi¹⁶⁴. Bombalama için gerekli dinamitler hazırlandı. Fakat liderlerden Gotse Delçev eylemin ertelenmesini istedi. Çünkü Makedonya İç Devrimci Örgütü, o sıralarda Yunanistan'dan satın alınan ve Selanik limanına getirilmesi beklenen büyük miktardaki tüfeğin naklini tehlikeye atmak istemiyordu. D. Gruev de Delçev'i destekledi. Gruev'e göre 1903 yılı sonbaharına kadar beklenmeli, bu tarihte büyük devletler Osmanlı'ya halen müdahale etmemişse, son darbe olarak o da genel Makedonya isyanından sonra, eylem başlatılmalıydı.

(156) Garabedian, *a.g.m.*, s. 351.

(157) Hristo Silyanov, *Osvoboditelnite Borbi na Makedoniya*, C.II, Sofya, 1983, s. 359.

(158) Silyanov, *Osvoboditelnite...*, C.I, s. 247; Adanır, *a.g.e.*, s. 184, dipnot No: 85.

(159) Pavel Şatev, *V Makedoniya Pod Robstvo*, Sofya, 1965, s. 47.

(160) Şatev, *a.g.e.*, s. 30-237.

(161) İstanbul'daki tünelin kazılması konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Şatev, *a.g.e.*, s. 57-71.

(162) Şatev, *a.g.e.*, s. 49.

(163) Şatev, *aym yer*.

(164) Ayrıntılı bilgi için bkz., Şatev, *a.g.e.*, s. 51-53.

Fakat her iki liderin tavsiyeleri “Gemicileri” durduramadı. Hazırladıkları eylem planını 28 Nisan 1903’te uygulamaya koydular¹⁶⁵. Aynı gün 11.20’de Selanik limanını terk etmekte olan Fransız yolcu gemisi “Quadalquivir” dinamitle patlatıldı. Gemiden duman ve alevler yükseldi. Rıhtıma toplanan seyirciler kazanların patladığını sansalar da, içindeki delikten hasara bir bombanın sebep olduğu anlaşıldı¹⁶⁶. Gemi tamamen yandı¹⁶⁷. Bu patlama ve yangında can kaybı büyük oldu¹⁶⁸.

Bu eylemi akşamüzeri Selanik-Serezgarının bombalanması izledi¹⁶⁹. Akşam kararlığında teröristlerden biri de hava gazı santralinden çıkan ana boruyu havaya uçurdu. Şehrin ışıkları kesildi¹⁷⁰. Bu eylemlere başlanması için bir işaretti. Hava gazı santralinin kendisine de bomba atıldı. Az hasar verdi. Ama asıl hedef Osmanlı bankası idi.

Osmanlı bankasının olduğu bina ise 29 Nisan’ı 30 Nisan’a bağlayan gece kundaklandı. Bitişikteki Alman Bowling kulübünün lokali de tahrip edildi. Osmanlı bankasının bombalanması çevresindeki binaların da yıkılmasına sebep oldu. Eğer “Kolombo Kavşağı” denilen dört yol ağız altındaki altyapı tesisatına yerleştirilen dinamitler ateş almış olsalardı, insan ve bina bakımından kayıplar çok daha fazla olacaktı. Ancak bankanın patlama ile devrilen enkazı, toprak altındaki dinamitlere bağlı elektrik tellerini koparmış ve bir felaket önlenmişti¹⁷¹.

Ayrıca Elhamra tiyatrosu ve bir Yunan kahvehanesi de bombalandı¹⁷². Teröristler gece yarısına doğru Alman okuluna da bomba atarak büyük zarara sebep oldular. Eylemcilerin askeri birliklerle silahlı çatışmaları gece boyunca devam etti. 2 Mayıs 1903’te askeri garnizona saldırıldı. Bu eylem başarısızlıkla sonuçlandı. Teröristlerden Kırkov telgraf dairesini bombalamak için binaya girdi fakat eylemi gerçekleştirilmeden öldürüldü. “Gemiciler” örgütünün lideri Yordan Popyordanov kaldığı dairenin balkonundan

sokağa rastgele el bombaları attı. Son bomba ile intihar etti¹⁷³.

Selanik’te meydana gelen terör eylemleri beklentinin aksine, Avrupa kamuoyunda yeterli tepkiyi yaratmadı. The Times, Globe gibi gazetelerde bu eylemlerle ilgili “komitenin hesapları alçakça olduğu kadar da aptalca... Avrupalıların hayatına ve malına kastetmeye kararlılar ve Selanik’teki dinamit kepezeliği de bu çabaların açılış töreniydi... (Hristiyanlar) eğer çetelere para vermeyi, devrimlere katılmayı ret ederlerse, komiteye bilgi vermezlerse ya da Türklere komiteler hakkında bilgi verirlerse komiteciler onları öldürüyor”, şeklinde haberler yayımlandı¹⁷⁴.

Selanik’teki Bulgar tüccarları da bu eylemleri “yönsüz ve bulanık kafaların Makedon davasında izledikleri büyük suç... Türkiye avantaj topladı ve Makedonyalıların özgürlüğü en az yirmi yıl geriye atıldı”, diye yorumladılar¹⁷⁵.

Osmanlı güvenlik makamları eylemlere katılan ve Makedonya İç Devrimci Örgütü ile herhangi bir bağı bulunan yaklaşık 2000 kişiyi yakaladı. Gotse Delçev ve çetesi 3 Mayıs 1903’te Serez’in güneyindeki Baniça köyünde kuşatıldı ve 4 Mayıs’ta öldürüldü¹⁷⁶. Eylemler sebebiyle galeyana gelen ve özellikle 6 Mayıs’ta Manastır’da Bulgarların camileri bombaladığı söylentisi, Müslümanları ayaklandırdı. Olaylarda on dört Bulgar hayatını kaybetti¹⁷⁷. Dağlardan ovaya inerek

(165) Adanır, a.g.e., s. 184.

(166) Mark Mazower, *Selanik Hayaletler Şebri, Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler, 1430-1950*, çev. Gül Çağalı Güven, Alfa Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 2013, s. 351.

(167) Eylemi, gemiye yolcu olarak binen Pavel Şatev gerçekleştirmiştir. Bkz., Şatev, a.g.e., s. 237 vd.

(168) Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 1987, s. 155.

(169) Aydemir, a.g.e., s. 437.

(170) Mazower, a.g.e., s. 351.

(171) Uzer, a.g.e., s. 155.

(172) Meltem Begüm Saatçi, “Makedonya Sorunu”, *Balkanlar El Kitabı*, 1. Cilt; Tarih, Ed. Bilgehan A. Gökdağ, Osman Karatay, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2013, s. 548; Mazower, a.g.e., s. 351.

(173) Adanır, a.g.e., s. 185.

(174) Adanır, a.g.e., s. 185-186.

(175) Wangenheim’in Raporu, Tarabya, 26 Mayıs 1903, PAAA, Türkiye 156, c. 64, A.7703’ten aktaran Adanır, a.g.e., s. 186.

(176) İvan Lazarov, Plamen Pavlov, Üvan Tütüncüev, Milko Palangurski, *Kratka Istoriya na Bulgarskiya Narod*, İzdatelska Kışta “Anubis”, Sofya, 1999, s. 260; Adanır, a.g.e., s. 187.

(177) Silyanov, *Osvoboditelnite...*, C.I, s. 265.

saldırıya geçen, demiryolu köprülerini havaya uçuran, telgraf hatlarını tahrip eden, çiftlikleri, hükümet konakları ile jandarma karakollarını yakıp yıkan, jandarmaları, memurları ve köylüleri şehit eden Bulgar komitecileri tekrar dağlara çekildiler. Çarpışmalar buralarda devam etti ve bu çeteler yok edildi¹⁷⁸.

5- Abdülhamid Suikastı

Osmanlı Devleti Makedonya olarak adlandırılan Rumeli Vilâyeti'nde idarî, adli ve iktisâdi reformların yapılmasına Berlin Kongresi ile söz vermişti¹⁷⁹. Ancak reformlara yönelik tedbirlerin gecikmesi Makedonya'daki Ermeni, Bulgar, Makedon ve diğer ayrılıkçı çetelerin harekete geçmesine sebep olmuş, terör eylemleri yaparak muhtariyet isteklerini öne çıkarmışlardı. Osmanlı Padişah'ı bu gelişmeler üzerine alınacak tedbirleri düşünmek yerine denge politikası gütmeye, Rusya ve Avusturya'nın bu konulardaki tavırlarını öğrenmeye ağırlık verince¹⁸⁰, Makedonya meselesi zamanla Balkan devletlerinin meselesi, hatta bölgede çıkarları olan Avrupa devletlerinin meselesi haline gelmişti. Özellikle Balkan devletleri, gecikmeli de olsa Osmanlı Devleti'nin reform programından memnun olmadılar. Zaten bu devletler Osmanlı'nın Makedonya'da güçlenmesini istemiyorlardı. Rusya ve Avusturya ise Makedonya sorunu yüzünden Osmanlı Devleti ile Balkan devletleri arasında çıkacak bir anlaşmazlığın bir Balkan savaşına yol açmasını ve bu sebeple Avrupa barışının bozulmasını istemiyorlardı¹⁸¹.

Rusya ve Avusturya Dışişleri Bakanları 1904 yılının Ekim ayında Balkanlarda barışın ve statükonun korunması ve devam etmesini sağlamak amacıyla Mürzsteg'de yeni bir reform programını Osmanlı Hükümeti'ne sundular. Bu program Makedonya için de yeniydi. Berlin Antlaşması'nı imzalayan diğer devletlerin de onayını almışlardı. Teklifler şöyleydi:

1. Makedonya'da yapılmakta olan reformların denetlenmesi için Rusya ve

Avusturya özel memurlar görevlendirileceklerdir. Bunların görevleri;

a-Hıristiyan halkın ihtiyaçlarına öncelik vermek,

b-Yerel yönetimlerin yaptığı ihmal ve yolsuzlukları göstermek,

c-İstanbul'da bulunan yabancı devletlerin elçilerinin tavsiyelerini genel müfettişe bildirmek,

d-Makedonya'da olup bitenlerden yabancı elçilerin hükümetlerini haberdar etmesi idi.

2. Makedonya'da huzurun sağlanması, jandarma ve polis sayesinde olacağı için bu kuvvetlerin yenilenmesi yabancı bir generale verilecek ve generalin emrinde yeteri kadar yabancı subay bulunacaktır.
3. Genel af ilan edilecektir. Yakılan köylerin tamir edilmesi için Osmanlı Hükümeti yardım yapacak, bu yerlerin halkından bir yıl vergi alınmayacaktır.
4. Makedonya'yı oluşturan üç vilâyetin sınırları yeniden belirlenecek, devlet memuriyetinde Hıristiyan halka da görev verilecektir¹⁸².

Bu programın uygulanmasından başarılı sonuçlar alınmışsa da çetecilik ve terörist faaliyetler durdurulamadı. Özellikle Ermeni komitelerinin liderleri "Mürzsteg" reform programının Makedonya sorununa neler getirip getirmeyeceğini kendi bakış açıları ve çıkarları doğrultusunda analiz etmeye çalıştılar. Bulgar halkının ve Makedonya'daki devrimcilerin gözünde bu program başarı olarak görülüyordu. Ermeniler için ise iyileştirici bir gelişme olmamıştı ve Ermeni sorunu devam ediyordu¹⁸³. Dolayısıyla Ermeni davasının tekrar Avrupa kamuoyunun önüne getirilmesi için ses getirici bir eylemin yapılması artık

(178) Uzer, *a.g.e.*, s. 154.

(179) Karal, *a.g.e.*, s. 155.

(180) Karal, *a.g.e.*, s. 156.

(181) Karal, *a.g.e.*, s. 157.

(182) Karal, *a.g.e.*, s. 159.

(183) Silyanov, *Osvoboditelnye ...*, C.II, s. 359.

kaçınılmazdı. Bunun için 1904 yılı başlarında Taşnak komitesinin Sofya'da yapmış olduğu kongrede alınan kararlar aktif hale getirilmeliydi.

Sofya'daki kongrede İstanbul ve İzmir'de eylemler yapılması kararlaştırılmıştı¹⁸⁴. Kongre kararlarının ikinci maddesinde, uygun zamanda Makedonya Devrimci Örgütüyle bir araya gelinerek ilişkiler güçlendirilecekti. Üçüncü maddede ise İstanbul'da büyük bir eyleme kalkışmak vardı. Bunun için İstanbul grubu temsilcileri belirlendi. Grupta Krisdapor Mikaelyan, Safo, Torkom ve Aşod bulunacaktı. Yine Sofya kongresinde alınan karar uyarınca Zavriyan, komite başkanlarından Vartan ve Hayk Tiryakyan Kilikya'ya gideceklerdi¹⁸⁵.

Osmanlı topraklarında birden çok ses getirici eylemin yapılması fikrini, Sofya kongresinde ortaya atan Mikaelyandır. Ona göre, önce İstanbul'da büyük bir eylem yapılacak, aynı gün veya daha sonra İzmir'de de harekete geçilecektir. Kongrede bu fikir uygun bulunca Mikaelyan yanına Hovnan'ı alarak Yunanistan'a geçmiş, orada kendilerine Zaruhi isimli bir kadın katılmıştır. Birkaç gün sonra Safo da yanında Mari Ançkova isimli Tiflisli bir kadın ile gelmiştir. Kendilerine iki Ermeni kızı daha katılmıştır. Terörist grup Yunanistan ve Bulgaristan'dan bomba imalatı için gerekli hammadde ve dinamitler satın almıştır.

Hazırlıkların tamamlanmasından sonra Mikaelyan, bir Rus Yahudisi Samuel Fayn kılığında sahte isimli pasaport¹⁸⁶ ve Ermeni kızlardan birine kızı Rubina Fayn imiş gibi sahte isimli başka bir pasaport alarak İzmir'e gelmiştir. Buradaki Taşnak komitesinin durumu gözden geçirilmiş, gerekli talimatlar verilmiştir. Zaten bu komite daha önceden Manisa ve Ödemiş dahil olmak üzere birçok yerde teşkilatlanmış, sağlam bir örgüt haline gelmişti. Hatta İzmir'de bazı ufak çaplı terör eylemleri gerçekleştirmiş, zengin tüccarlardan para toplamıştı. Bu defa Mikaelyan gözetiminde yabancı şirketlerin, bankaların,

gümrük binasının, istasyonun ve köprülerin bombalanması için gerekli planlar yapılmış, hazırlıklar tamamlanmıştır¹⁸⁷.

Daha sonra Mikaelyan yanındaki küçük grupla birlikte İstanbul'a geçmiştir¹⁸⁸. İstanbul'da buluşulan terör örgütünün diğer elemanlarıyla suikastın nasıl, nerede, ne zaman, yapılacağına dair planlar hazırlanmış, gerekli çalışmalar yapılmıştır. Örgütün Mikaelyan dışındaki diğer eylemcileri Arnavutköylü Vram Şabuh Kendiryan, Singer şirketinde memur olarak çalışan Belçikalı Edward Jaures ve karısı, Kösele Aristidi, Karlo, Alfons ve Vugan sahte isimlerini de kullanan yarı Rum Silvio Riççi, Almanya doğumlu Liparips, Torkom lakaplı Ardaş Haçik Kaptanyan, Safo lakaplı Konstantin Kabulyan, Mari Zayn, Garo lakaplı Hamparsum Ağacanyan, Kris Fenerciyan, Aşod lakaplı Karlo Yovanoviç'tir¹⁸⁹. Ayrıca Kafkasya ve Avrupa'dan gelmiş maceracı kişiler ile İstanbul'dan bu gruba katılanlar da olmuştur.

Teröristler, hazırlık safhasında 12 adet bomba ile Polonez köye giderek İbrahim Paşa korusunda denemeler, talimler yapmışlardır. Mikaelyan Rusya elçiliğinden aldığı diplomatik destek sayesinde Padişah'ın Selâmlık törenine gitmiş ve buralarda incelemeler yapma imkânı bulmuştur¹⁹⁰.

Osmanlı Padişahı'na düzenlenecek suikast için birkaç plan yapılmıştır. Düşünülen planlarından biri, padişah geçerken üstüne bomba atmak şeklindedir. Ancak Selâmlıkta yerlerin kum olması, bombanın patlamama ihtimalini ortaya çıkarmıştır. Bunun için kumda da patlayabilecek bir bomba bir Ermeni'ye ısmarlanmış, Ermeni verilen parayı dolandırarak kaçmıştır. İkinci bir plan olarak Padişah'a tabanca ile ateş edilmesidir. Yıldız Saray'ndan Dolmabahçe'ye giden yol üze-

(184) Ayrıntılı bilgi için bkz. Yıldırım, *a.g.e.*, s. 80-81 ve dipnot 41.

(185) Uras, *a.g.e.*, s. 524.

(186) Silyanov, *Osvoboditelnye...*, C.II, s. 359. Uras, *a.g.e.*, s. 524.

(187) Uras, *a.g.e.*, s. 524.

(188) Silyanov, *Atentatı Protiv Sultana...*, s. 163.

(189) Uras, *a.g.e.*, s. 525.

(190) Silyanov, *Osvoboditelnye...*, C.II, s. 360. Uras, *a.g.e.*, s. 525.

rinde bir ev tutulmuş, görev verilen adamlar ellerinde tabancalarla beklemişler, ancak padişah pusu kurulan günde Çırağan Sarayı'na Yıldız bahçesinden geçip gidince bu plan da suya düşmüştür. Üçüncü olarak, yabancı misafirlerin olduğu bir sırada bomba atmak veya arabasına bomba koymak, fikri ileri sürülmüştür. Bu plan için de uzun incelemeler yapılmış ve eylemde kullanılacak bombaların başka bir ülkede hazırlanmasına, orada denemeler yapılmasına, sonra da özel bir arabaya bomba konularak patlatılmasına karar verilmiştir¹⁹¹.

Son plan daha uygun görülünce Mikaelyan incelemelere başlamış, her hafta Cuma günleri Yıldız Sarayı'na giderek Padişah'ın camiye girip çıkmasını, arabasının durduğu yeri, camiye olan uzaklığını adım ölçüsüyle, saatle, dakika dakika hesaplamış ve bombanın patlatılma süresini bir dakika kırk iki saniye olarak belirlemiştir. Ayrıca Sultan'ın camiden çıkması ve kalabalığın dağılması sırasında güvenliğin daha gevşek olduğunu tespit etmiş, suikastın cami avlusunda yabancı misafirlerin arabaları yakınına yerleştirilecek bir arabanın içine büyük bir saatli bomba konularak yapılmasını kararlaştırmıştır¹⁹².

Bu plan çerçevesinde kullanılacak bombaların denenmesi için Krisdapor Mikaelyan Sofya'ya gitmiştir. Sofya'da Vitoşa dağı yakınlarında, genç bir Ermeni olan Vramşapu Kinderiyan ile birlikte atış talimleri yapmıştır. Ancak Kinderiyan'ın elindeyken bir bombanın patlaması sonucu her ikisi de ölmüştür¹⁹³. Ölen teröristler için Sofya'da büyük bir cenaze töreni düzenlenmiştir¹⁹⁴. Bulgaristan Komiserliği'nden Osmanlı Hükümeti'ne gönderilen 26 Mart 1905 tarihli bir raporda, eylem hazırlığı, bunun için kimlerin talim yaptığı, yanlarında bulunanlar, ölümlerinden sonraki gelişmeler ve özellikle cenaze töreni gibi ayrıntılar anlatılmıştır¹⁹⁵. Bu rapora göre; "... cenaze merasiminde ibtilal komitelerine mensup 6 000 Bulgar ve Ermeni hazır bulunmuştur. Yolda bir bu kadar balk da bunlara itibak eylemiştir. Cenazeler için yüzlerce çelenk takdim

edilmiştir. Piyade ve atlı jandarmalar intizamı muhafaza için alaya refakat eylemişlerdir. Sivil ve askerî iki bando mızıkacı da alaya iştirak etmiştir... Şehir hiçbir vakit bu derece tantanalı cenaze alayı görmemiştir. Taşnak Ermeni ibtilalci komitesinin merkez idare beyeti bu cenaze merasiminde hazır bulunmak üzere Bulgar hükümetinden müsaade almış. Komiserliğin teşebbüsü üzerine bu beyet Sofya'da yirmi dört saatte ziyade kalamadı. Bu ibtilalciler oturdukları otelde yedi sandık patlayıcı maddeler bırakmışlardı. Bu sandıklar daha hükümet haber alamadan Sofya'daki ibtilalci komite azası tarafından gece yarısı kaldırılmıştır"¹⁹⁶.

Mikaelyan'ın ölümü üzerine Cenevre komitesi, başlanılan işi bitirmek üzere, aynı plan doğrultusunda, Safo'ya görev vermiştir. Safo, Lipa-Rips sahte ismini kullanmıştır¹⁹⁷. Safo ve yanındaki teröristler de Bulgaristan'da talimlerini yapmışlardır. Sofya ve Radomir'de bu eğitimler tekrarlanmıştır. Ayrıca Şoplardan öküz, eşek ve atlar alarak onların üzerinde deneme yapmışlar, bombaların etkisini görmek istemişlerdir¹⁹⁸.

Suikast için Viyana'da bir fabrikaya lastik tekerlekli lüks bir fayton siparişi verilmiştir. Arabacının oturma yeri normalden daha geniş yaptırılmıştır. Fayton gümrükte komisyoncu bir Rum'a rüşvet verilerek, Trieste üzerinden İstanbul'a getirilmiş, burada fayton ve suikastı yapacak olanlar, at ve arabalar için kiralanan bir eve yerleştirilmişlerdir. Ayrıca iki adet demir sandık yaptırılmış, bunlardan birine 100 kg. patlayıcı, diğerine de patlamanın daha öldürücü olması için, kum, demir parçaları ve bombalar konmuştur¹⁹⁹. Sandıklar arabacının oturma yerinin altına yerleştirilmiştir.

(191) Uras, a.g.e., s. 525.

(192) Uras, a.g.e., s. 526.

(193) Silyanov, *Osvoboditelnye...*, C.II, s. 360.

(194) Yıldırım, a.g.e., s. 82.

(195) Yıldırım, a.g.e., s. 82-83.

(196) Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid, Boğaziçi Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 1999, s. 273-274'ten aktaran Yıldırım, a.g.e., s. 83.

(197) Silyanov, *Atentatı Protiv Sultana...*, s. 164.

(198) Aynı yer.

(199) Silyanov, *Atentatı Protiv Sultana...*, s. 165.

Eylemi gerçekleştirecek olan Safo, Belçikalı Edward Jaures ve eyleme katılacak olan diğer Ermeniler Viyana'dan getirilen faytonla birkaç defa Sultan'ın Selâmlığına gitmişler, keşif yapmışlardır²⁰⁰.

18 Temmuz 1905 sabahı bütün hazırlıklar tamamlanmış, patlayıcılar arabacının oturduğu yerin altına yerleştirilmiş, patlayıcının ateşlenmesi için bir dakika kırk iki saniyelik devreli bir saat kadranı hazırlanmış, saat çalışmaya başladıktan sonra arabadakilerin patlama yerinden 100 metre kadar uzaklaşabilecekleri hesaplanmıştır. Arabayı Zare Haçikyan isimli, eski bir katil olan 45 yaşlarında bir Ermeni kullanmıştır²⁰¹. Suikastçılardan Safo ve Mari Zayn'ın İstanbul'da kalarak Ermeni komitesinin Batı bürosu ile teması ve haberleşmeyi devam ettirmesi, Torkom, Kris ve diğerlerinin suikastın yapılacağı günden önce İstanbul'u terk etmeleri kararlaştırılmıştır²⁰².

21 Temmuz 1905 Cuma günü eylemi gerçekleştirecek olan terörist Safo, yabancı ülke diplomatlarının zarar görmemesini düşündüğü için, bomba yüklü arabayı anayoldaki Padişah'ın lüks faytonunun yanına bırakmak yerine, kenarda duran özel faytonların yakınına bırakmıştır²⁰³. Bombanın patlatılması ile ortalık kan gölüne dönmüştür. Suikast sırasında 26 kişi ölmüş²⁰⁴, 58 kişi yaralanmış ve 20 at telef olmuştur²⁰⁵. Osmanlı Padişah'ı II. Abdülhamid, namaz sonrası Şeyhülislam ile olan görüşmesinin uzaması sayesinde²⁰⁶, yara almadan kurtulmuştur²⁰⁷.

Osmanlı Hükümeti, ertesi gün olayı değerlendiren bir bildiri yayınlamıştır. Bu bildiri şöyledir: “Dünkü Cuma günü Padişah'ın Selâmlık töreninden dönüşleri sırasında camii şerif avlusunda caddenin ortasında; süvari askerlerinin bulunduğu yerin arkasında, konuk arabalarının durduğu yer ve camie 100 metreden fazla uzaklıkta bir patlama olmuştur. Padişah hazretleri olay esnasında son derece metanet ve güçlülük gösterip asla telâş buyurmayarak, her zaman olduğu gibi saltanat

arabasına binmiştir. Saygı durumunda bulunan askerlerini ve Avusturya İmparatoru tarafından görevlendirilmiş olan Avusturya Büyükelçisiyle, selâmlık törenini görmek için gelen yerli ve yabancı şahısları, selamları ile şerefleştirmişler ve hepsi tarafından alkışlandıkları halde saraya dönmüşlerdir. Bu suikasti yapmış bulunan alçak aranmakta olup bu konuda gereken tedbirler alınmıştır”²⁰⁸.

II. Abdülhamid'e yapılan bombalı suikastın tanıklarından biri bizzat Padişah'ın kızı Ayşe Osmanoğlu'dur. Osmanoğlu hatıralarında olay ile ilgili şunları anlatmaktadır: “On yedi yaşındaydım. Bir anma günü hava pek güzel olduğundan arabamı hazırlatmış, selâmlık resmini seyirden sonra bir gezinti yapmak maksadıyla çıkmıştım... Tam bu sırada saat kulesi istikametinden top gibi şiddetli bir sedayla müthiş bir patlama duyuldu. Bu ses toptan daha kuvvetli ve dehşetliydi. Bizim araba şiddetle yerinden sıçradı. Yanımda oturan mürebbiyem ve karşımda oturan Nev'inur kalfa ve ben korkuyla bağırmağa başladık. “Allah, Allah” diyorduk ama ne olduğumu anlayamıyorduk. Caminin avlusu biranda karma karışık olmuştu. Toz duman içinde kalmıştı. Ortalığa takır takır bir şeyler yağıyor, saat kulesinin taşları düşüyordu. Gözümün önünde duran Kenan Paşa'nın başından aşağı tahtalar düştüğünü görüyordum... Birdenbire babam aklıma geldi. “Babam! Babam!” diyerek ağlamaya başladım. Yanımdaki Ağalarla, Gidiş müdürü Halim Efendi “Arslanım! Şahadet getiriniz. Gökten bir şey düştü”, diyorlardı. Bu anda merdivenin tabminen üçüncü basamağında duran babamı gördüm. Babam gümr sedasıyla ve ellerini açarak: “Korkmayınız! Korkmayınız!” diye iki defa bağırды. “Herkes yerinde dursun” diyerek ağır adımlarla inmeye

(200) Banoğlu, a.g.e., s. 18; Silyanov, *Osvoboditelnite...*, C.II, s. 361.

(201) Uras, a.g.e., s. 527.

(202) Uras, aynı yer.

(203) Garabedian, a.g.m., s. 353; Silyanov, *Osvoboditelnite...*, C.II, s. 361.

(204) Sacit Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyulında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İst. Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2007, s. 214.

(205) Eryılmaz, a.g.m., s. 646.

(206) Kâmuran Gürün, *Ermenei Dosyası*, TTK Basımevi, Ankara, 1983, s. 167; Uras, a.g.e., s. 527.

(207) Şimşir, a.g.e., s. 85.

(208) Uras, a.g.e., s. 528.

başladı. Onu bu halde görenler, dağılmış olan maiyet bölüğü, askerler, zabitler hemen yerlerine gelmeye başladılar. Arabasının önüne gelen babam “Telâş edilmesin. İzdihamdan kimse incinmesin” diyerek arabasına bindi. Burbaneddin Efendi birader de koşarak arabaya bindi. Babam dizginleri eline aldı. Arabasını her zamankinden daha ağır kullanarak yokuştan çıkmaya başladı. Avusturya-Macaristan büyükelçisi Baron von Calice Misafirbane-i Hümayun’un penceresinden başını çıkartmış: “Vive le Sultan, Vive!” diye bağırıyordu. O gün birçok Viyanalı, selâmlığı seyre gelmişler, Sedde bulunuyorlardı. Onlar da şiddetle el çırparak “Vive, Vive” (Yaşa Yaşa!) diye bağırıyorlardı²⁰⁹. “... Aşağıda manzara çok acıklı idi. Karşımdaki parmaklıklar yıkılmıştı. Jandarmalardan birkaçı yerde yatıyordu. Seyisler arabamın atlarını süratle getirip aceleyle arabaya koştular. Yukarıya çıkarken yerde yatan insanları ve atları gördükçe gözlerimizi kapıyorduk. Sinir buhranından ağlıyorduk. Harem kapısına gelince en önde annem olmak üzere bütün saray halkı beni karşıladılar. Herkesin ilk suali “Efendimizi gördün mü?” oluyordu. Annemin kucağına atılmış, hem ağlıyor hem de “Merak etmeyiniz. Efendimizi gözümle gördüm. Mabeyne geldi”, diyordum²¹⁰.

Başta kızı Ayşe olmak üzere saray halkının tamamı Abdülhamid’in sağ olduğunu öğrenince rahatlamışlar, Harem’e gelmesini beklemişler ve geçmiş olsun dileklerini iletmışlerdir. Padişah, kızından olayı anlatmasını istemiş, öğrendikten sonra elini cebine sokarak oradan birtakım demir ve taş parçaları çıkartmıştı. “Bakınız, bunlar ceplerime girdi” dedi. Biz gördükten sonra “Bunları yadigâr olarak müzemde saklayacağım” diyerek yine cebine koydu²¹¹. “... Zamanın bütün hükümdarlarından telgraflar ve sefirler geliyordu. ... Babam ölenlerin ailelerine yardım edilmesi ve yaralıların Hamidiye Etfal Hastanesi’nde tedavi edilmesi için emir verdi.

21 Temmuz 1905 Cuma günü patlayan bu bomba ile ölü ve yaralı seksen kişiden fazla zayıyat olduğu söyleniyordu. Büyük kardeşimiz Mehmet Selim Efendi’nin emektar lalası Baba-

eddin Bey de ölenler arasındaydı. Biraderimin fesini delen bir madeni parça zavallı ibtiyârın beynine saplanmıştı.

Biraderim Abdülkadir Efendi’nin de atı yaralanmış, fakat o atım yaralı olarak saraya kadar getirmişti.

Öteki biraderim Ahmet Efendi’nin nişanlarına demir parçaları isabet etmiş, fakat kendisi yaralanmamıştı.

Sedde duran Viyanalı bir kadın hafifçe bileğinden yaralanmış, babam da bu kadına hatıra olarak mücevherli bir bilezik göndermişti.

... Bunu yapanların Ermeni Taşnak Cemiyeti’ne mensup oldukları anlaşıldı²¹². Başlarında anarşist Edward Jaures bulunuyordu. Suikastçılar mahkûm oldular²¹³.

Bomba olayı ile ilgili Necip Melhame başkanlığında bir soruşturma komisyonu kurulmuştur. Bu komisyonun hazırladığı raporda, olayı planlayan, düzenleyen, eylemi yapanlar olmak üzere 40 kişilik bir liste hazırlanmıştır. Bu listede ismi bulunanlardan hangilerinin kaçak, hangilerinin tutuklu oldukları, açık kimlikleri ve katıldıkları eylemler belirtilmiştir²¹⁴.

Terör eylemine katılanlardan Edward Jaures Abdülhamid tarafından affedilmiş, memleketine gitmesine izin verilmiştir²¹⁵. Olay sonrasında aranmakta olan 17 kişi ise firar etmiştir²¹⁶.

(209) Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım)*, Selçuk Yayınları, Ankara, 1986, s. 59.

(210) Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 60.

(211) Osmanoğlu, *aynı yer*.

(212) Suikastın kimin tarafından yapıldığının henüz anlaşılamadığı erken dönemde şüphe İttihatçılara yönelmiş ise de Kahire’de yayınladığı bir risalede İttihatçı olan Ubeydullah Efendi bomba atacak cesaretin ancak Ermenilerde bulunduğunu, suikastı Jön Türklerin değil, onların düzenlemiş olabileceğini yazmıştı. Kutlu, *a.g.e.*, s. 214; Başka çalışmalarda da bu olayı Taşnak komitesi üyelerinin yaptığı belirtilmektedir. Nejat Göğünç “Osmanlı Devleti’nde Ermeniler Hakkında”, *Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, C.II, Yeni Türkiye, Mart-Nisan, 2001, Yıl 7, Sayı 38, s. 637.

(213) Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 61.

(214) Uras, *a.g.e.*, s. 528-531; Ayrıca Padişaha karşı suikasta karışan Ermenilerin adı soyadı, malumat ve yaşadıkları/buldukları yer, bilgilerini içeren 68 kişilik bir liste daha yayınlanmıştır. Bkz., Yıldırım, *a.g.e.*, tablo 2, s.192-193.

(215) Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 62; Uras, *a.g.e.*, s. 531.

(216) <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-67-68-69/yildiz-suikasti-ermenilerin-abdulhamite-karsi-son-tesebbüsleri-bombali-saldiri> (24.07.2014).

Osmanlı Padişahı'na yapılan bombalı suikast eylemi terörist faaliyetlerin sonuncusu olmamış, özellikle Balkanlarda ve Avrupa'da Ermeni ve Bulgar eylemcilerinin işbirliği devam etmiştir. Sonraki süreçte de Taşnak komitecilerinin kullanacağı bombaları Bulgarlar hazırlamışlardır²¹⁷. Keza Ermeni-Bulgar işbirliği merkezlerinden biri Cenevre olmuştur. Ayrıca "Pro-Armenia"²¹⁸ dergisinin Paris, Londra ve Milano'da düzenlediği mitinglere Bulgarlar da katılmışlardır.

1907 yılında Taşnak komitesinin liderlerinden ve Filibe Ermeni Okulu Müdürü Rostom Zoryan Makedonya İç Devrimci Örgütü'ne, Bulgaristan'da illegal bir askeri okul açılmasını önermiştir²¹⁹. Bu okul Rila Manastırı'na yakın bir yerde kurulmuş, Ermeni ve Bulgarlardan oluşan yaklaşık 400 kişilik bir grup burada eğitim almıştır. Grubun arasında, sonraları Balkan Savaşlarına katılan Ermeni Gönüllüleri Bölüğünde görev alan ve bunlara aralıksız on gün boyunca günde on saat eğitim veren Ermeni subayı Karekin Nijdeh de bulunmuştur²²⁰. Kendisine "Yoldaş Karekin" diyorlardı. Karekin Petersburg üniversitesinin eski bir öğrencisiydi ve Taşnakların Lijin davasında yargılanmış ve üç yıl tutuklu kaldıktan sonra beraat etmiştir. Sofya'da harp akademisinde okumuştur²²¹.

Bulgaristan'daki bu askeri okulda alınan eğitim ile Makedonya ve Doğu Anadolu'da eylemler yapılacaktır. Buradaki komutanlardan biri, Bulgar ordusunda yüzbaşı olan Bohos Bohosyan'dır. Bohosyan okulda verdiği askeri eğitim yanında, katılımcılara iyi birer istihbaratçı ve ajan olmaları yolunda dersler de vermiştir²²².

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin varlığına, birliğine ve dağılmasına yönelik faaliyetler 1814'lerden itibaren yapılmış, artarak devam etmiştir. Bu eylemlerin varlığı ve hazırlanmasına sebep olan unsurlar Uluslararası sistemin yapısında meydana gelen değişimler yanında, bölgesel

olarak bağımsızlıklarını isteyen farklı din, dil, milliyet ve kültürdeki halklardır.

Halklara itici güç veren ise, hem büyük devletlerin Osmanlı coğrafyasındaki çıkarlarıdır hem de bu toplulukları ateşleyecek öncülük görevi yapan, isyan ve terörle kendine yer edinen örgütlerdir. İçte ve dışta elbirliği ile yapılan faaliyetler sonucu Osmanlı Devleti'nde bir Ermeni sorunu çıkarılmış, Balkanlarda Yunan, Sırp, Romen, Bulgar ve Makedon sorunlarının varlığından bahsedilmiş ve Avrupalı devletlerin dayatmaları sonucu Osmanlı topraklarında, reform yapılması adına, savaş çıkarılmasına kadar varan baskı ve yönlendirmelere gidilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin dağılmasına yönelik yapılan çalışmalarda Balkanlar önceliği almış, burada Ermeni-Bulgar işbirliğinin rolü büyük olmuştur. Dolayısıyla Bulgar bağımsızlığına giden yol ayrılıkçı ve eylemci Ermeni komiteleri tarafından yakından takip edilmiş, destek verilmiş ve bir gün kendilerinin de yardıma ihtiyacı olacağı düşüncesiyle Bulgarlara, terör eylemleri dâhil, her konuda destek olunmuştur.

Osmanlı topraklarında yapılan terörist faaliyetlerde, özellikle İstanbul'daki Osmanlı bankası baskınında Bulgar çetecilerin Ermeni teröristlere, Selanik bombalamalarında Ermeni örgütlerinin Bulgar teröristlere ve Abdülhamid'e yapılan bombalı suikast teşebbüsünde Bulgar eylemcilerin Ermeni teröristlerine yardım ve yataklık yaptıkları görülmüştür. Bu işbirliğinin yetersiz ve etkisiz kaldığı zamanlarda ise dönemin büyük devletleri devreye girmiş, çeşitli yaptırımlarla Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmışlar, tavizler koparmışlardır.

(217) Halil Kemal Türközü "Taşnak Partisinin 8nci Kongresi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/Bugün/Yarın*, Şubat 1986, Sayı 12, s. 69.

(218) Jön Türkler ve 1908 İhtilali, Çev. Nuran Ülken, İstanbul, 1972, s. 80'den aktaran Türközü, *a.g.m.*, s. 69.

(219) Garabedian, *a.g.m.*, s. 353.

(220) Yıldırım, *a.g.e.*, s. 121.

(221) Lev Troçki, *Balkan Savaşları*, Çev. Tansel Günay, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2012, s. 362.

(222) Garabedian, *a.g.m.*, s. 353.

Bibliyografya

Adanır, Fikret, *Makedonya Sorunu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Nu:123, Çeviren İhsan Catan, İstanbul, 2001.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, C.1,1860-1908, İstanbul, 1972.

Aydın, Mahir, *Şarki Rumeli Vilâyeti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992.

Banoğlu, Niyazi Ahmet, *Ermeni'nin Ermeni'ye Zulmü*, Gündüz Matbaası, Ankara, 1976.

Çulcu, Murat, *Şu Bizim "93 Harbi"*, *Osmanlı'da Büyük Kıvrılma*, E Yayınları, Birinci Basım, İstanbul, 2014.

Danişmend, İsmail Hami, *Osmanlı Tarihi*, 4.Cilt, Türkiye Yayınevi Tarih Serisi, İstanbul, 1961.

Dilan, Hasan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları (1914-1918)*, C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.

Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu, Dış Politika Enstitüsü, Ankara, 1983.

Ercan, Yavuz, "Ermeniler ve Ermeni Sorunu", (Ed.) Hasan Celâl Güzel, *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Genişletilmiş İkinci Baskı, Ankara, 2001.

30 Ermetin, S. Kemal, *Belgelerle Bitmeyen Soykırım*, Genişletilmiş İkinci Baskı, İstanbul, 2003.

Eryılmaz, Bilâl, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Sorunu", *Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, Yeni Türkiye, C.II, Mart-Nisan 2001, Yıl 7, Sayı 38.

Garabedian, Agop, "Sitruđničestvo i Sıvmestni Deystviya Mejdu Armenskoto i Bilgarskoto Osvoboditelno Dvijenie v Kraya na XIX. vek i Naçaloto na XX. vek", *Bilgari i Armentsi Zaedno Prez Vekovete*, Tsentr za İzsledvaniya na Bilgarite, Eparhiyski Svet na Armenskata Apostoličeska Tsrkva, Tangra TanNakRa İK, Sofya, 2001.

Genov, Tsonko, "Velikite Sili i Osvobođeniye-to na Bilgariya", *Velikite Sili i Balkanite v Novo i Nay-Novo Vreme*, Mejdunarodna Naučna Konferentsiya, Posvetena na Pametna na Lyudmila Jivkova (Sofya, 27-28 Eylül 1983), İzdatelstvo na Bilgarskata Akademiya na Naukite, Sofya, 1985.

Gleni, Miša, *Balkanite 1804-1999*, Prevod at Angliyski, Svetlana Lekova, RİVA, Sofya, 2004.

Göğünç, Nejat, "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler Hakkında", *Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, C.II, Yeni Türkiye, Mart-Nisan, 2001, Yıl 7, Sayı 38.

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, TTK Basımevi, Ankara, 1983.

Işıksal, Turgut, "Ermenilerin Diğer Devletlerle İlişkileri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/Bugün/Yarın*, Mayıs 1985, Sayı 3.

Kamil, İbrahim, *İkili ve Çok Taraflı Siyasi Anlaşmalar, İnsan Haklarına İlişkin Belgeler ve Bulgar Anayasası'na Göre, Bulgaristan'daki Türklerin Hakları*, Yükseköğretim Kurulu Matbaası, Ankara, 1989.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, 2. Baskı, TTK. Basımevi, Ankara, 1983.

Keçorkyan, Dikran, "Ermeni Meselesi'nde Tehcire Amil Olan Sebepler", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*, 8-12 Ekim 1984, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, Kurtuluş Ofset Basımevi, Ankara, 1985.

Kocabaş, Süleyman, *Avrupa Türkiye'sinin Kaybı ve Balkanlarda Panславizm*, Vatan Yayınları, 1.Baskı, Kayseri, 1986.

Kuran, Ercüment, "Tarihte Türkler ve Ermeniler", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ed. Hasan Celâl Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Genişletilmiş İkinci Baskı, Ankara, 2001.

Kuran, Ercüment, "Ermeni Meselesi'nin Milletlerarası Boyutu (1877-1897)", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*, 8-12 Ekim 1984, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, Kurtuluş Ofset basımevi, Ankara, 1985.

Kurdakul, Necdet, *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ortadoğu'ya Belgelerle Şark Meselesi*, Dergâh Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1976.

Kutlu, Sacit, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzölçümünde Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İst. Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2007.

Küçük, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1879)*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 3201, İstanbul, 1984.

Lazarov, İvan, Plamen Pavlov, Üvan Tütüncüev, Milko Palangurski, *Kratka İstoriya na Bilgarskiya Narod*, İzdatelska Kışta "Anubis", Sofya, 1999.

Lütem, Ömer E. , *Türk-Bulgar İlişkileri 1983-1989*, C.I, 1983-1985, ASAM Yayınları, Ankara, 2000.

Makdermot, Mersiya, *Svoboda İli Smırt, Biyografiya na Gotse Delçev*, Nauka i İz kustvo, Sofya, 1979.

Mançev, Kristö, *Natsionalniyat Vıpros na Balkanite*, Akademıčno İzdatelstvo "Prof. Marin Drinov", Sofya, 1999.

Mazower, Mark, *Selanik Hayaletler Şebri, Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yabudiler, 1430-1950*, Çeviren Gül Çağalı Güven, Alfa Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 2013.

Minassian, Anaide Ter, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912)*, Çev. Mete Tuncay, İletişim Yayınları, İkinci Basım, İstanbul, 1995.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni isyanları (1896-1909), C.III, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 2009.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni isyanları (1895-1896), C.II, Başbakanlık Basımevi, Yayın No: 96, Ankara, 2008.

Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım)*, Selçuk Yayınları, Ankara, 1986.

Onnanyan, S. V. , *Armeno-Bulgarski İstoriçeski Vırzki i Armenskite Kolonii v Bulgariya Prez Vtorata Polovina na XIX. vek*, Prevel ot Ruski: A. G. Ohapkin, İzdatelstvo Nauka i İz kustvo, Sofya, 1972.

Öke, M. Kemal, *Ermeni Meselesi*, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul, 1986.

Pırvanov, Anton “Makedonskiyat Vipros ot Osvobodjenieto 1878 do Balkanskata Voyna 1912”, *İzsledvaniya po Makedonskiya Vipros*, Kniga Pırva, (Ed.) Dobrin Miçev, Makedonski Nauçen İnstitut, Sofya, 1993.

Saatçi, Meltem Begüm, “Makedonya Sorunu”, *Balkanlar El Kitabı*, 1.Cilt; Tarih, Ed. Bilgehan A. Gökdağ, Osman Karatay, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2013.

Samarciiev, Bojidar, *Armenskijyat Vipros i Angliya (1894-1897)*, Sofya, 1987.

Selvi, Haluk, *Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*, Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı, Sakarya, 2004.

Silyanov, Hristo, *Osvoboditelnite Borbi na Makedoniya*, C.I, Sofya, 1933-1943.

Silyanov, Hristo, *Osvoboditelnite Borbi na Makedoniya*, C.II, Sofya, 1983.

Silyanov, Hristo, “Atentatit Protiv Sultana i Armeno-Makedonskite Revolütsionni Vırzki”, *Makedonski Pregled*, god. XI, kn. 3-4, Sofya, 1939.

Stanev, Nikola, *İstoriya na Nova Bulgariya, 1878-1941*, İK “Heraklit” A8N, y.y, t.y.

Süslü, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, No: 5, Ankara, 1990.

Şatev, Pavel, *V Makedoniya Pod Robstvo*, Sofya, 1965.

Şimşir, Bilal N., *Ermeni Meselesi (1774-2005)*, Bilgi Yayınevi, Dördüncü Basım, Ankara, 2007.

Todev, İliya, *Bulgarsko Natsionalno Dvijenie v Trakiya 1800-1878*, Akademichno İzdatelstvo Marin Drinov, Sofya, 1994.

Todorov, Nikolay, *Bulgaristan Tarihi*, Çeviren Veysel Atayman, Öncü Kitabevi, İstanbul, 1979.

Troçki, Lev, *Balkan Savaşları*, Çeviren Tansel Günay, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2012.

Türküzü, Halil Kemal, “Taşnak Partisinin 8nci Kongresi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Dün/Bugün/Yarın, Şubat 1986, Sayı 12.

Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.

Uzer, Tahsin, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Türk tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 1987.

Uzun, Turgay, “Osmanlı Devleti’nde Milliyetçilik Hareketleri İçerisinde Ermeniler”, (Ed.) Hasan Celâl Güzel, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Genişletilmiş İkinci Baskı, Ankara, 2001.

Ünal, Tahsin, *Türk Siyasi Tarihi (1700-1958)*, Emel Yayınları, 4.Baskı, Ankara, 1977.

Yavuz, Fikretin, “Ermeni Meselesi’nin Ortaya Çıkışında Rusya Faktörü”, (Ed.) Haluk Selvi, *Günümüzde Ermeni Sorunu ve Avrupa*, Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Yayınları, No: 2, Sakarya, 2006.

Yıldırım, Bülent, *Bulgaristan’daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri (1890-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

<http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-67-68-69/yildiz-suikasti-ermenilerin-abdulhamite-karsi-son-tesebbusleri-bombali-saldiri> (24.07.2014).